

Ο ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΗ (Θουκυδίδης II, 35-46)
ΣΤΗ ΜΕΤΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ:
ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΝΙΣΤΩΣΕΣ

Ξεκινώντας τή μελέτη πού ακολουθεῖ πίστευα ὅτι θά μπορούσα νά ἀποτυ-
πώσω τήν πορεία τοῦ Ἐπιταφίου τοῦ Περικλῆ στή νεώτερη Ἑλλάδα¹. Εἶχα μέ
ἄλλα λόγια τήν ἐλπίδα ὅτι θά μπορούσα νά ρίξω περισσότερο φῶς στόν τρόπο
πού ἡ δυναμική ἀφομοίωση ἐνός κειμένου, πού ἀποτελέσε πρότυπο καί πηγή
ἐμπνευσης γιά λόγους καί διακηρύξεις σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο², ὑπηρέτησε τίς
νεώτερες πνευματικές καί πολιτικές ἀναζητήσεις. Σύντομα, ὅμως, ἀντιλήφθηκα
ὅτι ἦταν ιδιαίτερα ἐπισφαλές νά ἀναδείξω πῶς τὸ κείμενο καθοδήγησε τοὺς
Ἑλληνες διανοομένους καί στοχαστὲς ἢ πῶς μετουσιώθηκε, ὡς σύμβολο πλέον,

1. Μία πρώτη καί σύντομη μορφή αὐτῆς τῆς ἐργασίας ἀνακοινώθηκε στὸ Διεθνὲς συμ-
πόσιο μὲ θέμα: «Τα Ὅρια τῆς ἀρχαίας κληρονομιάς. Ἡ διαχείριση τῆς ἀρχαιότητος ἀπὸ τον
νεότερο ελληνοισμό», Ρέθυμνο 31 Ὀκτωβρίου - 3 Νοεμβρίου 1996 καί στή συνέχεια στὸ «2ο
Συνέδριο γιά τον Θουκυδίδη», Ἄλιμος, 10-14 Σεπτεμβρίου 1997.

Ἐκ τούτου τὸ ὑλικό μου συνεχῶς ἐπαυξάνεται χάρι καί στή βοήθεια τῶν κ.κ. Δ. Ἰα-
κώβ, L. Kallet, Δ. Κυρτάτα, Ἄ. Κωσταντακοπούλου, Κ. Κωνσταντινίδη, Γ. Μαυρομάτη,
Μπ. Νούτσου, Ἄπ. Παπαϊωάννου, Δ. Ράιου, Ν. Ψημμένου καί Τρ. Σκλαβενίτη, πρὸς τοὺς
ὁποίους αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νά ἐκφράσω τὴν εὐγνωμοσύνη μου. Εὐχαριστίες ὀφείλονται
ἐπίσης καί στὸ προσωπικό τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης, τῆς Ζωσιμαίας Δημοτικῆς Βιβλιο-
θήκης καί τοῦ Σπουδαστηρίου Ἱστορίας τῶν Νεωτέρων Χρόνων τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαν-
νίνων γιά τὴν πολύτιμη βοήθειά τους.

2. Ὅπως ἦταν γιά παράδειγμα ἡ σύντομη προσφώνηση πού ἔκανε ὁ Πρόεδρος Ἄ. Λίν-
κολν, τὸ 1863, γιά τοὺς νεκροὺς τῆς μάχης τοῦ Γκέττυσμπουργκ κατὰ τὸν ἀμερικανικὸ ἐμ-
φύλιο πόλεμο (G. Wills, *Lincoln at Gettysburg. The Words that Remade America*,
Νέα Ἰόρκη 1992) ἢ ὁ λόγος τοῦ Τζ. Οὐίλσον στή συνέλευση τοῦ Ἐργατικοῦ κόμματος τὸ
1956 (P. Foot, *The Politics of Harold Wilson*, 1968, σελ. 143) ἢ ὁ Ἐναρκτήριος λόγος
τοῦ Τζῶν Φ. Κένεντυ (Wills, *Lincoln at Gettysburg*, σελ. 212· N. Logaux, *L'invention
d'Athènes. Histoire de l'oraison funèbre dans la «cité classique»*, Παρίσι - Χάγη - Νέα
Ἰόρκη 1981, ἐπανεκδ. συντομευμένη καί μὲ εἰσαγωγή τῆς συγγραφέως, Παρίσι 1993, σελ.
355 σημ. 25).

Δωδώνη: φιλολογία 28 (1999) 209-228

σέ πολιτικό λόγο και πράξη¹. Έτσι, στράφηκα σέ πιό συγκεκριμένους τρόπους προσέγγισης. Έπέλεξα λοιπόν σέ μιὰ πρώτη φάση νὰ παρακολουθήσω τίς μεταφράσεις τοῦ Ἐπιταφίου πού κυκλοφόρησαν τοὺς τελευταίους δύο αἰῶνες και ἀναδεικνύουν τίς ἰδεολογικές ἀναζητήσεις και προτεραιότητες πού ἐκφράσθηκαν κυρίως ἀπὸ τὴ μετεπαναστατική Ἑλλάδα μέχρι σήμερα². Σέ μιὰ δεύτερη φάση πού συνόδευσε ἀναγκαστικά τὴν πρώτη διέτρεξα, σὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ, και τίς κριτικές και ἐρμηνευτικές ἐκδόσεις καθὼς και τίς σχετικές μελέτες ὥστε νὰ μπορέσουμε νὰ σχηματίσουμε μιὰ ὀλοκληρωμένη σχεδὸν εἰκόνα γιὰ τὴν τύχη τοῦ κειμένου.

Πρὶν προχωρήσω, ὅμως, στὴν παρουσίαση αὐτοῦ τοῦ ὕλικου, ἄς θυμηθοῦμε πρῶτα τὴ λειτουργία τοῦ Ἐπιταφίου λόγου στὴν κοινωνία τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα. Τὸ κλέος, ἡ δόξα πού ἐξασφάλισε τὴν αἰωνιότητα τῆς μνήμης τῶν ἡρώων στὴν ἐπική ποίηση, παίρνει, στὴν πολιτική ζωὴ τῆς Ἀθήνας, τὴ μορφή ἐνὸς συλλογικοῦ κλέους. Παράλληλα μὲ τὸ τελετουργικὸ τῆς ταφῆς και τοῦ θρήνου, πού ἔχει ἐναποθεθεῖ στὰ χέρια τῶν γυναικῶν³, στὴν Ἀθήνα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς γεννιέται και ἓνα μοναδικὸ λογοτεχνικὸ εἶδος. Ἐγκριτοὶ πολιτικοὶ ἄνδρες ἐκφωνοῦν τὸν ἔπαινο τῶν νεκρῶν πού ἐνταφιάζονται στὴ γενέθλια γῆ. Ἐπιταφίους ἔγραψαν ὁ Θουκυδίδης και ὁ Ὑπερείδης· τοῦ Γοργία και τοῦ Λυσία ἦταν μᾶλλον ρητορικά γυμνάσματα, τοῦ Δημοσθένη θεωρεῖται νόθος, ἐνῶ τοῦ Πλάτωννα (Μενέξενος) δὲν ἐκφωνήθηκε ποτέ⁴. Ἐξειδικεύοντας, ὡστόσο, τὴ συζή-

1. Μένει ἀκόμη νὰ ἐξετασθεῖ ἡ ρητορική χρήση τοῦ Ἐπιταφίου, θέμα κατὰ πολὺ ἐνδύτερο ἀπὸ τὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς μελέτης.

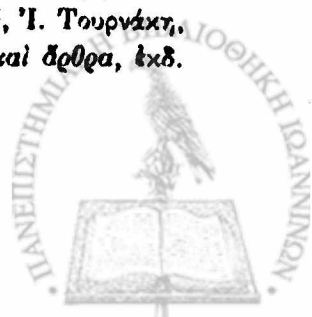
2. Εἶχα σχεδὸν ὀλοκληρώσει τὴ διαδρομὴ μου στὸν χῶρο τῶν μεταφράσεων τοῦ Ἐπιταφίου ὅταν πληροφορήθηκα ὅτι ὁ καθηγητὴς τοῦ Παν/μίου Θεσσαλονίκης, Δ. Λυπουρλῆς, εἶχε ἀφιερῶσει τὴν ἀκαδημαϊκὴ του διδασκαλία τοῦ 1980 σὸ σχετικὸ ἀντικείμενο και εἶχε ἐφοδιάσει τοὺς φοιτητές του μὲ ἓνα βοήθημα πού περιελάμβανε τίς μεταφράσεις τοῦ Ἐπιταφίου ἀρχίζοντας ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Βενιζέλου. Εὐχαριστῶ τὸν κ. Δ. Ἰακώβ για τὴν ἐπισήμανση.

Γιὰ τὴ νεώτερη ἑλληνική βιβλιογραφία πού δὲν ἀφορᾷ στὸν Ἐπιτάφιο, βλ. τὸν βιβλιογραφικὸ ὁδηγὸ πού κατάρτισε ὁ Τ. Κουκουλίδης στὴν ἑλλην. μετάφρ. τοῦ ἔργου τοῦ J. H. Finley, *Thucydides*, 1942, ²1947 (Θουκυδίδης, ἐκδ. Δ. Ν. Παπαδήμας, Ἀθήνα 1985, ³1988, σελ. 331 κ.έ.).

3. Γιὰ τὸν ἐπικήδειο θρήνο στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, βλ. Μ. Αλεξίου, *The Ritual Lament in Greek Tradition*, Καμπριτζ 1974· G. Holst Warhaft, *Dangerous Voices. Women's Laments in Greek Literature*, Λονδίνο - Νέα Ὑόρκη 1992.

4. Γιὰ τὴ σχετικὴ συζήτηση καθὼς και τὴ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση πάνω στὰ ποικίλα προβλήματα, πού ἀνακύπτουν ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἐπιταφίων, παραπέμπουμε στίς κλασικές μελέτες τῶν: J. E. Ziolkowski, *Thucydides and the Tradition of Funeral Speeches at Athens* (Arno Press 1981), Salem, New Hampshire 1985· Loraux, *L'invention d'Athènes*.

Γιὰ τὴν ἑλληνική γλώσσα ἰδιαίτερα περιεκτικὸ εἶναι τὸ ἀρθρο τοῦ Ἰ. Συκουτρῆ, «Ἐπιτάφιοι πρὸς τιμὴν τῶν πεσόντων εἰς τὰς ἀρχαίας Ἀθήνας», *Νέα Πολιτική*, Ἰ. Τουρνάκη, 1937, σελ. 129-36, 282-86, 419-437, 759-769 = Ἰ. Συκουτρῆ, *Μελέται και δρθρα*, ἐκδ.

τηση γύρω ἀπὸ τὸν Ἐπιτάφιο τοῦ Θουκυδίδη, θὰ παρακάμψω τὰ φιλολογικὰ προβλήματα ποὺ ἀναφύονται γιὰ νὰ σημειώσω ὅτι τὸ κύριο γνώρισμα τοῦ λόγου συνίσταται στὸ ὅτι ὁ Περικλῆς ὑμνώντας τοὺς προκείμενους νεκροὺς ὑμνεῖ ταυτόχρονα τὴν πόλη. Τονίζω μάλιστα ἐδῶ ὅτι μὲ τὴν ἐνέργεια αὐτὴ διευρύνονται τὰ ὄριά της καὶ ἔτσι ἡ πόλη περιλαμβάνει τοὺς ζωντανούς, τοὺς νεκροὺς καὶ τοὺς μελλοντικούς πολίτες. Ἐπομένως τὸ παρελθὸν ἐγγράφεται στοὺς ὅρους τοῦ παρόντος. Ἡ τελετουργία γίνεται λόγος, ἡ πόλη μετατρέπει τὸν θάνατο σὲ ἀθανασία. Ἡ ἀνάλυση τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν ποὺ ἴσχυαν στὴν πόλη, ἡ παιδευτικὴ τους ἀξία, ἡ ἐλευθερία τόσο στὸν πολιτικὸ ὅσο καὶ στὸν ἰδιωτικὸ τομέα, ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου, ἡ ἰσότητα εὐκαιριῶν νὰ συμμετάσχει κανεὶς στὴν ἀσκηση τῶν ἐξουσιῶν, ἡ ἀνεκτικότητα στοὺς ξένους, ὁ σεβασμὸς στοὺς νόμους, εἶναι ὀρισμένα μόνον ἀπὸ τὰ ἰδεώδη αὐτοῦ τοῦ λόγου ποὺ δίνει τὸν ὀρισμὸ τοῦ πολίτη τοῦ πέμπτου αἰῶνα, τὸν ὀρισμὸ τῆς δημοκρατίας καὶ τῆς ἐλευθερίας ὅπως τὸν ἀντιλαμβάνονταν ὁ Θουκυδίδης¹.

Ἡ ἐξοικείωση, ὡστόσο, τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων μὲ τὸ κείμενο τοῦ Ἐπιταφίου, σπάνια συνδέθηκε μὲ τίς ἰδέες ποὺ ἐμπεριέχονται στὸν λόγο τοῦ Περικλῆ. Αὐτὴ ἡ ἰδιαιτερότητα, ποὺ ἐλπίζουμε νὰ ἀναδειχθεῖ μέσα ἀπὸ τίς σελίδες ποὺ ἀκολουθοῦν, ἀποτελεῖ καὶ τὸ οὐσιαστικὸ γνώρισμα τῆς συνάντησης τῶν νεωτέρων μὲ τὸν ὕμνο τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας. Δὲν θὰ πρέπει φυσικὰ νὰ ξεχνᾶμε ὅτι ὁ Θουκυδίδης², ποὺ εἶναι ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς ἱστορικούς ποὺ εἰκονίζεται μὲ τὴν προσωνομία Ἕλληνα Θουκυδίδης ὁ φιλόσοφος σὲ ναοὺς πόλεων καὶ μόνων τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου, δὲν ἔπαψε νὰ ἀποτελεῖ ὑπόδειγμα ὕφους καὶ ἤθους σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἐκτίμηση τῶν βυζαντινῶν ἱστορικῶν, μὲ χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τὸν Προκόπιο, ἀνιχνεύεται κυρίως στοὺς τρόπους μίμησης τῶν ἀττικῶν λεξικογραφικῶν καὶ ὑφολογικῶν στοιχείων. Κι ἐνῶ στὴ Δύση τὸ πραγματικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν Θου-

Αἰγαίου, Ἀθήναι 1956 (2η φωτομηχανικὴ ἐκδ., Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας, Ἰδρυμα Σχολῆς Μωραΐτη, Ἀθήνα 1982 (Βιβλιοθήκη Γενικῆς Παιδείας 14) σελ. 556-84, καθὼς καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ Ἰ. Καλλιτσουνάκη στὸ *Νεώτερον Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν "ΗΛΙΟΥ"*, τόμ. Η', λ. Ἐπιτάφιος, σελ. 98-115.

1. Γιὰ μιὰ συνοπτικὴ θεώρηση τῶν πολιτικῶν θεμάτων ποὺ ἀναπτύσσονται στὸν Ἐπιτάφιο, βλ. C. Orwin, *The Humanity of Thucydides*, Πρίνστον 1994, σελ. 15-29.

2. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ Θουκυδίδη στὴν ἐλληνορωμαϊκὴ λογοτεχνία, βλ. S. Hornblower, «The Fourth-Century and Hellenistic Reception of Thucydides», *JHS*, 115, 1995, σελ. 47-68. Γιὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, βλ. Von Otto Luschnat, *Thukydides der Historiker* (= *RE*, Suppl. 22), Στουτγάρδη 1971, 1306 κ.έ.· H. Hunger, *Die Hochsprachliche profane Literatur der Byzantium*, Μόναχο 1978 (ἐλλ. μ.ετ.φ. Τ. Κόλιας, Κ. Συνέλλη, Γ. Χ. Μακρῆς, Ἰ. Βλάσσης, *Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τόμ. Β', *Ἱστοριογραφία, Φιλολογία, Πόηση*, ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1982, σελ. 84-88, 100, 323-26, 344, 361-62, 385). Ἀ. Βασιλικοπούλου, «Ἡ ὑφολογικὴ κριτικὴ τῶν Βυζαντινῶν καὶ ὁ Θουκυδίδης», *ΕΕΠΑ*, 18, 1986-91 (Ἀνάτυπον, Ἀθήνα 1992), σελ. 69-80.

κυδίδη έκδηλώνεται κατά την περίοδο της Αναγέννησης με την εμφάνιση των πρώτων εκδόσεων, μεταφράσεων και σχολίων, ή εισαγωγή του Θουκυδίδη στα «έλληνικά» σχολεία κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας οφείλεται κυρίως στην έκδοση της *Εγκυκλοπαιδείας* του Πατούσα¹, στον τρίτο τόμο της οποίας περιλαμβάνονται δύο δημηγορίες μόνον από το πρώτο βιβλίο των ιστοριών. Φαίνεται επίσης από τη μελέτη των μαθηματαρίων² ότι κάποιοι διδάσκαλοι ξεπέρασαν τις δύο δημηγορίες της *Εγκυκλοπαιδείας* και προχώρησαν κάπως περισσότερο. Σε είκοσι περίπου από τα χίλια μαθηματάρια που μελέτησε η Σκαρβέλη-Νικολοπούλου υπάρχουν και κάποιες πληροφορίες για τη διδασκαλία του Θουκυδίδη³. Έτσι φαίνεται ότι ο Δανιήλ Κεραμής από την Πατμιάδα έγραψε και σχόλια εις το προίμιον και τας ανά πᾶσαν τὴν συγγραφὴν Θουκυδίδου δημηγορίας φιλοπονηθέντα χάριν τῶν φιλομαθῶν, ἐκὼ στὸν Ματθαῖο Γανοχωρίτη ἀποδίδονται δεκαεννέα δημηγορίες μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Ἐπιτάφιος. Εἶναι ἐπομένως προφανές ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, ἐποχὴ πού ἡ ἱστορικὴ παιδεία ἦταν συνυφασμένη μετὰ τὴ διδασκαλία ὀρισμένων ἀρχαίων ἱστοριογράφων, στὰ πλαίσια μιᾶς γλωσσικῆς καλλιέργειας καὶ ὄχι μιᾶς συστηματικῆς προσέγγισης τῆς ἱστορικῆς καὶ πολιτικῆς σκέψης, ὁ Ἐπιτάφιος τοῦ Περικλῆ δὲν συγκαταλέγεται μεταξύ τῶν κειμένων πού προορίζονταν γιὰ διδακτικὴ χρῆση. Λέγεται μάλιστα, γιὰ παράδειγμα, ὅτι ὅταν περὶ τὸ 1784 οἱ μαθητὲς τοῦ Νεόφυτου Καυσοκαλυβίτη τοῦ ζήτησαν νὰ τοὺς διδάξει τὸν Ἐπιτάφιο τοῦ Λυσία, ἐκεῖνος ἀρνῆθηκε γιατί ἡ κατανόηση τοῦ περιεχομένου τοῦ λόγου ἀπαιτοῦσε καὶ ἐνταξὴ τοῦ κειμένου στὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς. Ἐτσι τοὺς πρότεινε νὰ διδάξει τὸ κείμενο μόνον γραμματικῶς⁴. Θὰ περίμενε, ἐπίσης, κανεὶς τὸ κείμενο τοῦ Ἐπιταφίου νὰ εἶχε ἐνταχθεῖ στὴ διδασκαλία τῆς ρητορικῆς⁵. Ὡστόσο, ἐκτὸς ἀπὸ κάποια μνηία τοῦ Κορυδαλέα στὸν ἱστορικὸ Θουκυδίδη

1. Ἰωάννη Πατούσα, *Εγκυκλοπαιδεία Φιλολογική*, τόμ. Α'-Δ', Βενετία 1710 (σὲ ἀλληλόκληρες ἐκδόσεις στὴ συνέχεια). Γιὰ τὴν *Εγκυκλοπαιδεία* καὶ ἰδιαιτέρως γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Θουκυδίδου, βλ. Α. Κ. Ἀβδέλλη, *Ἡ «Εγκυκλοπαιδεία Φιλολογική» τοῦ Ἰωάννη Πατούσα. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Παιδείας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ (1710-1839)*, διδ. διπτρ. Ἀθήνα 1984, σελ. 204 κ.έ.

2. Α. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα Μαθηματάρια τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων τῆς Τουρκοκρατίας. Διδασκόμενα κείμενα, σχολικὰ προγράμματα, διδακτικὲς μέθοδοι. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς παιδείας*, διδ. διπτρ., Ἀθήνα 1993.

3. Στὸ ἴδιο, σελ. 99 κ.έ.

4. Κ. Θ. Δημητράς, *Νεοελληνικὸς διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα 1977, ²1980, σελ. 136, 234.

5. Γιὰ μιὰ σύντομη παρουσίαση τῶν κυριότερων ἐκπροσώπων τῆς ρητορικῆς τέχνης, βλ. Α. Γλυκοφρύδη-Λεονταίνη, *Νεοελληνικὴ αισθητικὴ καὶ εἰρωπαικὸς διαφωτισμὸς* (Διεθνὲς Κέντρο Φιλοσοφίας καὶ Διεπιστημονικῆς Ἑρευνας 1), Ἀθήνα 1989, σελ. 33 κ.έ. τῆς ἰδίας, *Νεοελληνικὴ φιλοσοφία. Πρόσωπα καὶ θέματα*, Ἀθήνα 1993, σελ. 34 κ.έ. Α. Χατζοπούλου, «Ἔργα Ῥητορικῆς καὶ ποιητικῆς (18ος-19ος αἰώνας)», *Μαντατοφόρος*, 35-36, Ἰανουάριος-Δεκέμβριος 1992, σελ. 59-147.

καὶ τὴν τέχνη του¹, σπάνιες εἶναι οἱ ἀναφορὲς στὴ μεταγενέστερη ρητορικὴ σχετικὲς μὲ τὸ κείμενο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ. Μποροῦμε ἴσως νὰ μημονεύσουμε τὴ σύντομη ἀναφορὰ τοῦ Μακάριου Καλογεῶ καὶ τοῦ Βικέντιου Δαμωδοῦ σχετικὰ μὲ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Ἐπιταφίου λόγου².

Ὁ χάρτης ἐπομένως τῆς ἐνασχόλησης μὲ τὸν Θουκυδίδη γενικότερα καὶ τὸν Ἐπιτάφιο εἰδικότερα φαίνεται νὰ διαμορφώνεται κυρίως μετὰ τὴν ἐμφάνιση τῶν πρώτων «ἐλληνικῶν» ἐκδόσεων καὶ μελετῶν ἀφιερωμένων στὸν Θουκυδίδη. Στις πρώτες λοιπόν, ἀλλὰ σχεδὸν ἀγνωστες συμβολές πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, ἀνήκουν ἡ ἀναμφισβήτητη σύμπραξη τοῦ Κοραῆ στὴν τετράτομη μετάφραση τοῦ Θουκυδίδη ἀπὸ τὸν Pierre-Charles Lévesque³, ὅπου ἀναφέρονται ἐπὶ πλείονος ἀπὸ πλείονες σημειώσεις του, καθὼς καὶ ἡ μελέτη τοῦ Τενεδίου⁴, ὁ ὁποῖος σὲ ἀπτικίζουσα σχεδὸν γλώσσα θίγει γραμματολογικὰ προβλήματα ἔχοντας ὑπόψη του τοὺς ἀρχαίους σχολιαστὲς καὶ τὸν Βιογράφο τοῦ Θουκυδίδη. Ἀκολουθεῖ ἡ ἐκδοσιμὴ τοῦ κειμένου τοῦ Θουκυδίδη ἀπὸ τὸν Βλαντιῆ στὴ Βενετία⁵, τὸν ἐκδότη ποὺ εἶχε ἀναλάβει τὴν ἐπιμέλεια τῶν ἀνατυπώσεων τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τοῦ Πατούσα, καὶ στὴ συνέχεια ἐμφανίζεται ἡ ἐκδοσιμὴ τοῦ Δούκα στὴ Βιέννη⁶. Τὸ

1. Τοῦ Σοφωτάτου Κυρίου Θεοφίλου Κορυδαλέως, Τοῦ διὰ τοῦ θείου καὶ μοναχικοῦ σχήματος Θεοδοσίου μετονομασθέντος. Περὶ Ἐπιστολικῶν Τύπων. Προσετέθη καὶ ἕτερα Περὶ Ρητορικῆς Ἐκθέσεως τοῦ αὐτοῦ κυρίου Θεοφίλου. Ἐκδοθεῖσα σποιδῆ καὶ ἐπιμελεία Ἀμβροσίου ἱερομονάχου τοῦ Παμπέρεως, ἐν Ἄλλῃ τῆς Σαξονίας, ἐν τῷ τυπογραφείῳ τοῦ Βάερ, 1768 (πρόκειται γιὰ τὴν τρίτη ἐκδοσιμὴ τῆς Ἐκθέσεως Ρητορικῆς τοῦ 1625), σελ. 101, «ἐγκώμιον Θουκυδίδου».

2. Ἱεροδιδάσκαλος Μακάριος, Ἐκθεσις κανόνων ρητορικῶν, Ἐνετίησιν 1755, παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Τζάττα, σελ. 78 καὶ Ἐπίτομος λογικῆ κατ' Ἀριστοτέλην καὶ τέχνη ρητορικῆ, κοινῆ φράσει συντεθεισα παρὰ τοῦ σοφωτάτου Κυρίου Βικεντίου Δαμωδοῦ τοῦ Κεφαλληνίως, Ἐνετίησιν 1759, παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Τζάττα, σελ. 176-77.

3. *Histoire de Thucydide, fils d'Olorus, traduite du Grec par Pierre-Charles Lévesque*, ἐκδ. J. B. Gail, P. F. Aubin, 4 τόμοι, Παρίσι 1795. Βλ. καὶ E. Contiades Tsitsoni, «Thukydides und zwei griechischen Philologen in der Zeit der Aufklärung: Korais, Dukas», *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft-Neue Folge*, 14, 1988, σελ. 271-278 (ἰδιαίτερη 273-274).

4. Μανουὴλ Σ. Τενεδίου, *Διατριβὴ εἰς Θουκυδίδην καὶ τῆς κατ' αὐτὸν Ἱστορίας ἐπιτομή*, ἐν Βιέννῃ 1799.

5. Σπ. Βλαντιῆς ἐκδ., *Θουκυδίδου τοῦ Ὀλόρου περὶ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου βιβλία ὅκτω*, φιλοτιμῶ δαπάνῃ τῶν κυρίων Ζωσιμάδων, ἐπιστασιὰ δὲ καὶ διορθώσι Σπυρίδωνος Βλαντιῆ, τόμ. Α'-Β', Ἐνετίησιν, ἐν τῷ τυπογραφείῳ Νικολάου Γλυκῆ, 1802.

6. *Θουκυδίδου Ὀλόρου περὶ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου βιβλία ὅκτω*, μεταφρασθέντα, σχολιασθέντα καὶ ἐκδοθέντα τύποις παρὰ Νεοφύτου Δούκα εἰς τόμους Δέκα, ἐν Βιέννῃ 1805 (γιὰ τὸν Ἐπιτάφιο, τόμ. δεύτερος, σελ. 72 κ.έ.). Περιλαμβάνει εἰσαγωγὴν, κείμενο, παράφραση καὶ σχόλια. Οἱ δύο τελευταῖοι τόμοι περιέχουν: *Λεξικὸν τῶν ἐνδόξων ἀνδρῶν τῶν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Θουκυδίδου συνερανισθέν καὶ τύπος ἐκδοθέν παρὰ Νεοφύτου Δούκα καὶ Λεξικὸν τῶν φράσεων εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Θουκυδίδου φιλοπονηθέν καὶ τύποις ἐκδοθέν παρὰ Νεοφύτου Δούκα*, ἐν Βιέννῃ 1806.

ἔραμα τοῦ Δούκα συνίσταται στήν προσπάθεια ἐκείνη πού θά ὀδηγοῦσε στήν ἀναβάπτιση τῶν νέων Ἑλλήνων στίς πηγές τοῦ ἀρχαίου στοχασμοῦ. Ὁ Δούκας δέν εἶναι ὁ μόνος του στήν προσπάθειά του αὐτή γιά τήν ἐκμάθηση τῆς ἀττικῆς διαλέκτου, ἡ ὁποία στή συνέχεια πρέπει νά γίνεῖ γλωσσικό ὄργανο ὅλου τοῦ λαοῦ. Μαθητής, ἐπίσης, τοῦ Λάμπρου Φωτιάδη, ὁ ὁποῖος φέρεται ὅτι δίδαξε Θουκυδίδη¹, καί ὁπαδός τῆς παράταξης πού ἐμμένει στή διδασκαλία τῆς ἀρχαίας Γραμματικῆς εἶναι καί ὁ Κομμητᾶς, πού ἑκατὸ περίπου χρόνια ὕστερα ἀπὸ τήν Ἐγκυκλοπαιδεία τοῦ Πατούσα, παρουσιάζει τὴ δική του Ἐγκυκλοπαιδεία², στήν ὁποία συμπεριλαμβάνεται καί ὁ Ἐπιτάφιος καί ὅπου τὰ κείμενα συνοδεύονται μὲ θεωρητικὴ διδασκαλία γραμματικῆς, ρητορικῆς κ.λπ., χωρὶς ὅμως νά ἀναλύεται τὸ περιεχόμενον.

Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ὁ ἰατρός Ἰωάννης Βηλαρᾶς, βαθύτατα ἐπηρεασμένος ἀπὸ τίς ἰδέες τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ἐξέδωσε τὸ 1814 στήν Κέρκυρα τὴ *Ρομένηκη γλῶσσα*, βιβλίο στὸ ὁποῖο καταργεῖ τοὺς τόνους καί τὰ περισσώτερα ἀπὸ τὰ φωνήεντα. Στὸ βιβλίο περιέχονται στίχοι καί ἀποσπάσματα μεταφράσεων ἀπὸ τὸν Κρίτωνα τοῦ Πλάτωνα καί τὸν Ἐπιτάφιο τοῦ Θουκυδίδη. Τὰ αἰτήματα τῆς ἐποχῆς του τὸν ὀδηγοῦν σὲ μιὰ σύνδεση μὲ τὸ ἀρχαιοελληνικὸ παρελθὸν ὅπου, ὅμως, ἡ μεταγλώττιση τῶν κειμένων δέν ἀποτελεῖ ἀπλῶς δεῖγμα ἀντίδρασης, ἀλλὰ ἐντάσσεται σὲ μιὰ δημιουργικὴ ἀνάπλαση τῆς ἀρχαιομάθειας. Ὁ Βηλαρᾶς μεταφέρει τὸ πατριωτικὸ πάθος στὸ ἀρχαῖο κείμενο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἐνδεικτικὸ ἀπόσπασμα πού παραθέτουμε (§ 36): «Κε θελα προταρχηνησο απο τους προγονους. Γηατη κε δηκιο κε πρεπουμενο ηνε σε τετια περησταση η τιμη της αναθημησης αφτουνον ν' αποδηνετε, οπου κατηκοντας ολακερης η ηδη τον τοπο, τον επαοδοκαν απο αρετη τους στους μεταγενεστερους διαδοχους ελεφτερον ως τα σημερα»³. Ἡ προβολὴ προτύπων τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, καί μάλιστα ἡ προβολὴ τοῦ προτύπου τοῦ ἀρχαίου δημοκρατικοῦ πολίτη, πού ἀναδύεται ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἐπιταφίου, ἀποτελοῦσε, σύμφωνα μὲ τὸν Κητρομηλίδη, σημαντικό ρήγμα στὸν παραδεδομένο κανόνα τῶν

1. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τι Μαθηματάρια*, σελ. 100, σημ. 3-4. Εἶναι πάντως δύσκολο νά ἐλέγξουμε τίς ὀφειλές τοῦ Δούκα στὸ ἔργο τοῦ Φωτιάδη, τοῦ ὁποῖου τὸ κείμενο καί τὰ σχόλια λέγεται ὅτι εἶχε φυλάξει.

2. Στέφανος Κομμητᾶς, *Ἐγκυκλοπαιδεία ἐλληνικῶν μαθημάτων*, 12 τόμοι, Βιέννη 1812-4 (δεύτερη ἐκδ. σὲ 10 τόμ., Ἐν Ἀθήναις 1839-40, γιά τὸν Ἐπιτάφιο τόμ. ἑνατος, σελ. 98 κ.ε.). Γιά τὸν Κομμητᾶ, βλ. Ἀβδάλη, *Ἡ «Ἐγκυκλοπαιδεία Φιλολογική» τοῦ Ἰωάννη Πατούσα*, σελ. 281-4 καί βιβλιογραφία ἀπὸ Χριστοπούλου, «Ἔργα Ῥητορικῆς», σελ. 95-96.

3. Ἰω. Βηλαρᾶ, *Ἡ ρομένηκη γλῶσσα*, Στὴν τηπογραφηα τον Κορρον 1814 (περιλαμβάνεται μετάφραση στή δημοτικὴ τοῦ Ἐπιταφίου τοῦ Περικλῆ καί τοῦ Κρίτωνα τοῦ Πλάτωνα. Γιά τὸ παράθεμα σελ. μγ-δ. Ἀναδημ. σὲ τονικό σύστημα καί μὲ ἀλλαγὴ τῆς ὀρθογραφίας, Ἄπαντα Ἰω. Βηλαρᾶ, ἐπιμ. Γ. Βαρβαρέτου, Ἀθήνα, ἐκδ. Π. Δημητράκου, 1935).

ἀρχαίων κειμένων πού συνιστοῦσε τὸν πυρῆνα τοῦ σχολικοῦ προγράμματος τῆς παραδοσιακῆς ἐλληνικῆς ἐκπαίδευσης, ὁ ὁποῖος περιελάμβανε κατὰ μέγα μέρος ἠθοπλαστικά κείμενα τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα καὶ ἐπιλογές ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ φιλολογία καὶ χριστιανικὴ σκέψη¹.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι οἱ προσπάθειες τοῦ Βλαντῆ, τοῦ Δούκα, τοῦ Κομμητᾶ καὶ τοῦ Βηλαρᾶ, τοὺς ὁποίους χαρακτήριζε μιὰ διαφορετικὴ στάση ἀπέναντι - στὸ πρόβλημα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσας, προετοίμασαν κάπως τὸ ἔδαφος γιὰ τὴ γνωριμία τῶν ἀναγνωστῶν τους μὲ τὸν Θουκυδίδη. Δὲν εἶναι ἐπομένως τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι τὸν χειμῶνα τοῦ 1814-15, ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Κύριλλος Στ', ἐξέφραζε στὸν Κούμα τὴν ἀπορία του πῶς οἱ λόγιοι τοῦ καιροῦ του προτιμοῦσαν τὸν Θουκυδίδη καὶ τὸν Δημοσθένη ἀπὸ τὸν Συνέσιο καὶ τὸν Γρηγόριο Ναζιανζηνό². Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης τοῦ κλίματος τῆς ἐποχῆς εἶναι καὶ ἡ ὁμιλία τοῦ Κάλβου στὶς 9 Ἰουνίου 1818 στὸ Λονδίνο (Argyll Room), ὅπου γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴ γνώμη του γιὰ τὴ συνέχεια τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας ἀπήγγειλε, μεταξὺ τῶν ἄλλων, καὶ ἓνα μέρος ἀπὸ τὸν Ἐπιτάφιο τοῦ Περικλῆ³. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἐπιλογή τοῦ κειμένου δὲν εἶναι τυχαία. Μὲ τὴν ἐμφάνισή ἢ τὴ διεκδίκηση τῆς ταυτότητος τοῦ νέου ἐλληνικοῦ κράτους ἢ ἀνύψωσι τοῦ ἐπαναστατικοῦ φρονήματος μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἐπίκλησης τῶν προγονικῶν ἀρετῶν εἶναι σύνθητες φαινόμενα. Λέγεται, μάλιστα, ὅτι στὸ ἀμπάρι τῆς ναυαρχίδας τοῦ Μιαούλη κατὰ τὴν πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου, ὑπῆρχε ἓνα ἀντίτυπο τοῦ Θουκυδίδη⁴.

Ἀμέσως μετὰ τὴν Ἐπανάσταση διαπιστώνουμε καὶ τὴν ἐπίσημη πλέον διδασκαλία τοῦ Ἐπιταφίου σὲ ὀρισμένα σχολεῖα, ὅπως μαρτυρεῖται, γιὰ παράδειγμα, ἀπὸ τὸ διδακτικὸ ὕλικὸ τοῦ Κεντρικοῦ Σχολείου τῆς Αἰγίνας⁵, πού ιδρύθηκε τὸ 1829, χωρὶς φυσικὰ αὐτὸ νὰ σημαίνει καθολικὴ ἔνταξη τοῦ κειμένου στὴ διδακτέα ὕλη⁶. Κι αὐτὸ γιὰ τὴν ἡ διδακτέα ὕλη στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ

1. Πρβ. Π. Σ. Μ. Κιτρομηλίδη, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οἱ πολιτικές καὶ κοινωνικές ιδέες* (μετ. Σ. Νικολοῦδη), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, σελ. 112-13.

2. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, σελ. 90, 235.

3. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικός Ρωμαντισμός (Νεοελληνικά Μελετήματα 7)*, Ἐρμῆς, Ἀθήνα, 1982, 1985, σελ. 116 κ.έ.

4. E. Quinet, *De la Grèce moderne et de ses rapports avec l'antiquité*, Παρίσι - Στρασβούργο 1830, σελ. 16-18.

5. Γεώργιος Γεννάδιος, *Οἱ σωζόμενοι ἐπιτάφιοι λόγοι τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων, μετατυπωθέντες πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τοῦ Κεντρικοῦ Σχολείου, ἐν Αἰγίνῃ, ἐκ τῆς ἐθνικῆς Τυπογραφίας* (κείμενα Λυσίου, Πλάτωνα, Δημοσθένη, Θουκυδίδη)· τοῦ ἴδιου, *Σύλλογα τῶν Θουκυδίδου καὶ Ἡροδότου ἱστοριῶν πρὸς χρῆσιν τοῦ ἐν Αἰγίνῃ Κεντρικοῦ Σχολείου, ἐν Αἰγίνῃ, ἐκ τῆς Ἐθνικῆς Τυπογραφίας 1832* (ἐδῶ συνεχίζει ἀπὸ τὴν § 47 τοῦ δευτέρου βιβλίου τοῦ Θουκυδίδη).

6. Γιὰ τὰ προγράμματα διδασκαλίας, βλ. Δ. Ἀντωνίου, *Τὰ προγράμματα τῆς Μέσης ἐκπαίδευσης, 1833-1929* (Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιάς, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς

γλώσσα όρίζεται από την «είσαχθησομένην 'Εγκυκλοπαιδείαν»¹, πού δέν είναι άλλη από την 'Ελληνική Χρηστομάθεια του Φαρμακίδη² και εκείνη του Ραγκαβή πού άκολουθήσε³, όπου όμως, μεταξύ τών άποσπασμάτων πού έχουν έπι-λεγει από τον Θουκυδίδη, δέν έμφανίζεται ό 'Επιτάφιος. Λύτη ή μη έπιλογή του 'Επιταφίου έξηγεϊ και τη συγγραφική δραστηριότητα πού άκολουθεϊ, ή ό-ποία περιλαμβάνει κυρίως σχόλια στον Θουκυδίδη, τά όποια δέν άποτελοϋν, τίς περισσότερες φορές, παρά μεταφράσεις τών λατινικών σχολίων του Ε. F. Porro (Λειψία 1821-1840), γενικές εισαγωγές ή κριτικές παρατηρήσεις, με έλά-χιστες άναφορές στο κείμενο του 'Επιταφίου⁴. Στη γενική συζήτηση πού άκο-

Νεολάας 17), 3 τόμ., 'Αθήνα 1987-1989. Εϊδικότερα για τά προγράμματα διδασκαλίας τών αρχαίων έλληνικών, βλ. και Α. Λαμπράκη-Παγανού, «Η ιστορία του μαθήματος των αρχαίων Έλληνικών: σκοποι και στόχοι», στο Σεμινάριο 19, Ο αρχαίος κόσμος στα σύγχρο-να αναλυτικά προγράμματα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Αφιέρωμα στη μνήμη Αρι-στόξενου Σκιαδά, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1999, σελ. 12-27.

1. Πρβ. δ.π., τόμ. Γ', 1989, σελ. 88 κ.έ.

2. Χρηστομάθεια έλληνική διηρημένη εις τόμους τρεις ή μέρη πέντε, σινεφανισθείσα υπό [Θεοκλήτου] Φαρμακίδη, και εκδοθείσα δαπάνη του Β. Βιβλιοπωλείου προς χρήσιν τών 'Ελληνικών σχολείων, έν 'Αθήναις, εκ τής βασιλικής τυπογραφίας, 1837. Εϊδικότερα για τη διδασκαλία του Θουκυδίδη, τόμ. Γ', Μέρος Α' συγγραφής (άρχαία κατάσταση τής 'Ελλάδος, αίτιαί του Πελοποννησιακού πολέμου, αίτιαί αύξήσεως τών 'Αθηναίων), Β' Απο-σπάσματά τινα εκ τής ιστορίας του κατά τής Σικελίας έπιχειρήματος τών 'Αθηναίων (Στ', 3 κ.έ.).

3. 'Ελληνική Χρηστομάθεια ή Συλλογή εκ τών δοκιμωτέρων έλλήνων πεζογράφων και ποιητών. Μετά σχολίων γραμματικών, ιστορικών και γεωγραφικών, και μετ' έπιτόμων φιλολογικών και κριτικών εκθέσεων. Διηρημένη εις τόμους τρεις, προς χρήσιν τών άπαντα-χοϋ 'Ελληνικών σχολείων, έν 'Αθήναις, εκ του τυπογραφείου 'Ανδρέου Κορομηλά 1844 (άπό τον Θουκυδίδη έπιλέγονται βιβλίον Α', 1-18, Β' 72-79, Γ' 20 4, 52-69).

4. Σχόλια εις τον Θουκυδίδη, εκ τής εκδόσεως του Ernestus Fridericus Porro, υπό Κων. Γκορμπαλά, τόμ. Α', έν 'Αθήναις 1841 (έλάχιστα σχόλια για τον 'Επιτάφιο σελ. 91 κ.έ.). Εισαγωγή εις τον Θουκυδίδη, Για τους μαθητάς τής Ριζαρείου 'Εκκλησιαστικής Σχολής πρό πάντων, εκδοθείσα υπό 'Αθ. Σ. Ρουσοπούλου, έν 'Αθήναις, εκ του τυπογρ. τής Λακωνίας 1861 (μετάφραση τής εισαγωγής του G. Bohme άπό τό έργον τών G. Bohme και S. Widaman, Λειψία 1894). Διονύσ. Ζαχαρόπουλος, Πραγματεία περί τής Θουκυδίδη ιστορίας (μετ. εκ του λατ. κειμένου του Porro), τυπ. Φραγκλίνος, 'Αθήναι (μελέτη γενική για τό έργο και την τέχνη του Θ.), τίποτε για τον 'Επιτάφιο). Ε. F. Porro, Πραγματεία περί τής Θουκυδίδη ιστορίας μεταφρασθείσα εκ του λατινικού υπό Διονυσίου Ζάχα 1865. 'Ιωάν. Σακελλίου, «Λέξεις μεθ' ιστοριών εκ του Θουκυδίδη», *Revue Philologique*, 1877, σελ. 184-8. 'Αναστ. Ζάχας, Διορθωτικά εις 'Ελλήνας συγγραφείς (Αίσχυλου, Σοφοκλέους, Θου-κυδίδη και Πλάτωνος), διδ. διατρ. κριθείσα υπό τής Φιλοσοφικής Σχολής του Παν/μίου τής Λειψίας, έν Λειψία 1882. 'Αντ. Δ. Βορειάδης, Διορθωτικά εις τά παλαιά εις τον Θουκυ-δίδη Σχόλια, διδ. διατρ. Λειψία 1883 (σελ. 16-17, έλάχιστα για τον 'Επιτάφιο). 'Ιωάν. 'Αργυριάδης, «Κριτικά και έρμηνευτικά διορθώσεις εις Θουκυδίδη», 'Αθηνα, 2, 1895, 401-458 (τίποτε άπό τό δεύτερο βιβλίον).

λουθεῖ μετὰ τὸ 1850, ξεχωριστὴ θέση κατέχει καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ Γρ. Βερναρδάκη. Ὁ νεώτερος ἀδελφὸς τοῦ Δ. Βερναρδάκη ἐξέδωσε, μόλις δέκαεπενέα ἔτων (1867)¹, τὰ περίφημα σχόλια στὶς δημηγορίες τοῦ Θουκυδίδη ὅπου καὶ θέτει καὶ τὸ θέμα τῆς πατρότητας τοῦ κειμένου τοῦ Ἐπιταφίου (σελ. 14: «ὅτι δὲ ὁ λόγος οὗτος τοῦ Περικλέους δὲν ἐξεφωνήθη ὑπ' αὐτοῦ οὐδόλως χρήζει μνείας»). Σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἔρχεται στὴ δημοσιότητα καὶ ἡ μετάφραση τοῦ Θουκυδίδη ἀπὸ τὸν Σκαλίδη², σὲ γλῶσσα καθομιλουμένη ὅπως λέει ὁ ἴδιος στὴν εἰσαγωγή, ὥστε νὰ εἶναι προσιτὴ ἢ ἀνάγνωσι τοῦ ἱστορικοῦ ἀπὸ τοὺς συμπολίτες του. Τίθενται ἔτσι οἱ βάσεις γιὰ ἐμπεριστατωμένο σχολιασμὸ καὶ ἐρμηνεῖα τοῦ κειμένου, προσπάθεια ποὺ συνεχίστηκε καὶ γνώρισε μεγάλη ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία καὶ κατὰ τὸν ἐπόμενον αἰώνα³. Σημειώνουμε ἐπίσης ἐδῶ τὴ μελέτη τοῦ Σαριπόλου, ποὺ γραμμένη στὴ γαλλικὴ γλῶσσα, παρουσιάζει γιὰ πρώτη φορὰ τὸ πολιτικὸ ὑπόβαθρο τοῦ ἔργου τοῦ Θουκυδίδη μὲ σύντομη ἀναφορὰ καὶ στὸ περιεχόμενο τοῦ Ἐπιταφίου⁴. Στὴν καμπὴ τοῦ αἰώνα, ἐποχὴ ἀπογοήτευσης, παρακμῆς καὶ ἀμφισβήτησης, ἡ συνάντησι μὲ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἀναζωπυρώνεται. Στούς ἐκφραστὲς αὐτῆς τῆς ἐπιστροφῆς συγκαταλέγεται ὁ Μιστριώτης⁵, ὁ ὁποῖος μεταφράζει ὀλόκληρο τὸν Θουκυδίδη. Ὁ Μιστριώτης συγκρίνοντας τὸ ἀρχαῖο καὶ τὸ σύγχρονό του συνταγματικὸ πολίτευμα ὑποστηρίζει ὅτι «τὸ πολίτευμα τοῦ Περικλῆ ἦτο κατὰ τὸ ὄνομα δημοκρατία, στὴν πραγματικότητά τοῦ «πρώτου ἀνδρὸς ἀρχῆς»»⁶. Ὅσον ἀφορᾷ δὲ στὴν πατρότητα τοῦ κειμένου τοῦ Ἐπιταφίου

1. Βλ. Γρ. Ν. Βερναρδάκη, *Σχόλια εἰς τὰς Δημηγορίας τοῦ Θουκυδίδου*, Ἀθήνα, ἐκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα ³1976 (φωτ. ἐν. ἀπὸ ²1885, α' ἐκδ. τυπ. Ἄνδρ. Κορομηλᾶ 1867). Βλ. καὶ Γρ. Ν. Βερναρδάκη, «Μετάφρασις τοῦ Ἐπιταφίου τοῦ Περικλέους», *Λεσβιακὸν Ἡμερολόγιον*, 1950, σελ. 31-37.

2. Ἀ.Γ. Σκαλίδης, *Θουκυδίδου Πελοποννησιακὸς Πόλεμος*, μετενεχθεὶς εἰς τὴν καθομιλουμένην, ἐν Ἀθήναις ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ν. Γ. Πασσάρη, 1872-73 (μόνο μετάφρασι), ἀνατ. 1880 καὶ τυπ. Κ. Φυλῆθους, Ἀθήναι 1886 καὶ 1889 καὶ ἐφημ. Ἐλευθερὸς ἄνθρωπος, βιβλ. Β', ἐν Ἀθήναις 1933, σελ. 31-42.

3. Βλ. καὶ Ἀρ. Παντζῆ-Μισίου, *Θουκυδίδου Ἐγγραφή μετὰ σχολίων ἐρμηνειῶν ἐκ τῶν δοκιμωτέων ἐκδόσεων*, Ἀθήναι 1882-98 (κειμενο, σχόλια), φωτ. ἀνατ. Ἀθήναι 1958, 1971, 1985· Β. Π. Βοζιτσι, *Θουκυδίδου Προομίον καὶ Δημηγοριῶν* (μετάφρ.), ἐν Ἀθήναις, τυπ. ὁ Παλαμῆδης, 1888· Γ. Δ. Ζηζιδου, *Θουκυδίδου Ἱστορία βιβλ. I-III* (μὲ σχόλια), Ἀθήναι, 1892, 1902 (ἐπινέκδ. Ν. Δ. Παπαδήμα 1986).

4. Ν. Ι. Saripolos, *Essai politique et moral sur Thucydide* (*Bulletin de l'Académie royale de Belgique*, 2e série, 48, 1879), Βρυξέλλες 1879 (σελ. 60-63, σύντομη παρουσίασι τῶν πολιτικῶν θέσεων τοῦ Ἐπιταφίου).

5. Γ. Μιστριώτου, *Θουκυδίδου Ἐγγραφή ἐκδοθεῖσα μετὰ Σχολίων*, τόμ. 8, Ἀθήνα 1902-1907 (γιὰ τὸν Ἐπιτάφιο, βιβλίον δεῦτερον, τόμος δεῦτερος), ἐν Ἀθήναις, τυπ. Π. Δ. Σκακκαρίου, 1904, φωτ. ἀνατ. ἐκδ. Βασ. Ν. Γρηγοριάδη, 1973).

6. Γ. Μιστριώτου, *Τὰ αἴτια τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ νεωτέρου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, Λόγος ἀπαγγελθεὶς ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τοῦ Ἐθνικοῦ Παρ/μίου τῇ 10 Μαρτίου 1891*, ἐν Ἀθήναις, τυπ. Π. Δ. Σκακκαρίου, 1891 (= τυπ. «Παλιγγενεσία», Ἴω. Ἀγγελοπούλου 1892), σελ. 25.

αὐτὴ ἀνάγεται στὸν Περικλῆ (σελ. 86): «οἱ λόγοι τοῦ Περικλέους, φέρουσι τὴν σφραγίδα τῆς διανοίας τοῦ φιλοσόφου πολιτικοῦ καὶ οὐχὶ τοῦ μεγάλου ἱστορικοῦ»¹.

Κλείνοντας τὸν 19ο αἰώνα καὶ προχωρώντας στὸν 20ὸ διαπιστώνουμε ὅτι κατὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες, περίοδο ἀναζωπύρωσης τῶν ἐκπαιδευτικῶν ζητημάτων, ἔρχονται στὸ φῶς διάφορες μεταφράσεις τοῦ Ἐπιταφίου ποὺ ἀντανακλοῦν τὶς ἀνησυχίες τῆς ἐποχῆς². Περισσότερο γνωστὲς εἶναι οἱ μεταφράσεις τῶν Ζερβοῦ, Γουδῆ καὶ Τσακαλώτου, ἐνῶ ἡ μελέτη τοῦ Σταυρίδη, ποὺ θέτει ζητήματα νόθευσης τοῦ κειμένου, παραμένει λίγο πολὺ ἄγνωστη³. Κατὰ τὰ δύσκολα αὐτὰ χρόνια προετοιμάζεται καὶ ἡ μετάφραση τοῦ Θουκυδίδη ἀπὸ τὸν Βενιζέλο⁴. Ὁ μέγας πολιτικός, πιστεύοντας στὸ ἀμετάβλητο τῆς ἀνθρώπινης φύσης, θεωρεῖ ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ Θουκυδίδη εἶναι δυνατὸν νὰ λειτουργήσῃ ὡς ὁδηγὸς στὶς πολιτικὲς δραστηριότητες: ὄχι μόνον γιατί εἶχε ὡς πρότυπό του τὸν Περικλῆ ἀλλὰ καὶ γιατί ὁ Θουκυδίδης, ὁ ὑμνητὴς τοῦ ἀθηναϊκοῦ πολιτεύματος, ἦταν ὁ ἱστορικός τοῦ πρώτου Ἑλληνικοῦ Διχασμοῦ. Ἔτσι ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὴν μετάφραση τοῦ Θουκυδίδη, ἀρχίζοντάς τὴν μετὰ τὴν ἥττα του κατὰ τὶς γενικὲς

1. Πρβ., *Ἑλληνικὴ Γραμματολογία, ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀλώσεως τῆς Κων/λεως*, Ἀθῆναι 1897.

2. Βλ. Ἰ. Ζερβοῦ, *Θουκυδίδου Πελοποννησιακὸς Πόλεμος, μετάφρασις, τεῦχος πρῶτον*, Βιβλὸν Α' καὶ Β', ἐν Ἀθήναις, ἐκδ. οἴκ. Γεωργίου Φέξη, 1910 (μόνο μετάφραση)· Δ. Ν. Γουδῆ, *Θουκυδίδου ὁ Περικλέους Ἐπιτάφιος*, ἐν Ἀθήναις, ἐκδ. Π. Πετράκου 1921, ἐκδ. Π. Κυριακοῦ 1931, ἀνατ. 1934 καὶ 1974 ἐκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα (Κείμενο, σχόλια, ἀνάλυση καὶ μετάφραση)· Κ. Κοσμᾶ, *Θουκυδίδου τὸ δεύτερον βιβλίον κατ' ἐκλογὴν*, Ἀθῆναι, Κολλάρος 1922 (ἔπαν. *Θουκυδίδου ὁ Περικλέους Ἐπιτάφιος, νέα μεταφ. ἐργασία κατὰ τὸ νέον σύστημα ὑπὸ Κ. Κοσμᾶ*, Ἀθῆναι 1954)· Ε. Τσακαλώτου, *Θουκυδίδου Μετάφρασις καὶ Σχόλια*, βιβλ. I-III, τόμ. 2, Ἀθῆναι 1930.

3. Ἰωάν. Σ. Σταυρίδης, *Περὶ νοθεύσεως τοῦ Θουκυδίδου ὑπὸ τοῦ πρώτου ἐκδότου αὐτοῦ καὶ τοῦ χρόνου, καθ' ὃν αὕτη ἐγένετο, καὶ ἀναγραφή τῶν ἐν αὐτῷ παρεισάκτων χωρίων μετὰ εἰκασιῶν περὶ τῆς μορφῆς τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου, ἀνατύπωσις ἐκ τῆς Νέας Ἡμέρας*, ἐν Ἐργέστη 1901 (γιά τὸν Ἐπιτάφιο, σελ. 22-27 καὶ ἰδιαίτερα σελ. 22: «ὀβελιστέα εἰσὶ πάντα ταῦτα τὰ κεφάλαια τὰ τὸν περιβόητον Περικλέους δῆθεν ἐπιτάφιον περιέχοντα»... «Περὶ δὲ τοῦ ἐπιταφίου τό τε ὕψος αὐτοῦ ἀσαφές πολλαχοῦ ὄν καὶ μεταγενέστερον δείκνυσιν ὅτι αὐτός ἐστιν ἔργον τοῦ αὐτοῦ νοθευτοῦ».

4. Βλ. Ε. Κ. Βενιζέλου, *Θουκυδίδου Ἱστορίαι*, Ὁξφόρδη 1940 (ἐπιμέλεια Δ. Κακλαμάνου) Ἀθῆναι, Βιβλιοθήκη τῶν Ἑλλήνων, ὅπου περιλαμβάνεται ἐπίσης τὸ προοίμιον τῆς πρώτης ἐκδοσης συντεταγμένο στὴν ἀγγλικὴ ἀπὸ τὸν Δημ. Κακλαμάνο σὲ μετάφρ. Στ. Στεφάνου, ἡ «Ἐἰσαγωγή» τοῦ Στ. Στεφάνου γιά τὴν μετάφραση τοῦ Θουκυδίδη ἀπὸ τὸν Ἑλ. Βενιζέλο, τὸ σημεῖωμα τοῦ Ἀνδρέα Μιχόπουλου γιά τὸν τρόπο ἐργασίας τοῦ πολιτικοῦ καὶ τὸ γραμματολογικὸ μελέτημα τοῦ Δ. Στεργιόπουλου γιά τὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδη (φωτοτυπικὴ ἀνατ. Λέσχη Φιλελευθέρων - Μνήμη Ἐλευθερίου Βενιζέλου, τόμ. Α'-Β', Ἀθῆνα Συμπρωτωτάκης). Δυστυχῶς δὲν μπόρεσα νὰ συμβουλευθῶ τὰ σχόλια τοῦ Βενιζέλου γιά τὴν Ἱστο-

ἐκλογές τοῦ Νοεμβρίου 1920¹. Τὸ ἔργο εἶχε συμπληρωθεῖ τὸ 1928, ἀλλὰ ἀκολούθησαν οἱ διορθώσεις, ἐνῶ συμπληρωμένο στὴν τελικὴ του μορφή μὲ σχόλια γραμματικά, ἱστορικά κ.λπ. βρέθηκε στὰ κατάλοιπά του, ἀπὸ ὅπου δημοσιεύτηκε μόνον ἡ μετάφραση. Ἡ χρῆση μάλιστα τῆς ἀπλῆς καθαρεύουσας, ποὺ διατρέχει τὸ ἔργο του καὶ καθορίζει φυσικὰ καὶ τὴν ἀπόδοση τοῦ Ἐπιταφίου, εἶναι μιὰ ἀπάντηση στὴν ἴδια του τὴν πολιτικὴ στάση. Ὁ ἡγέτης ποὺ πίστευε στὴν ἐπιβολὴ τῆς δημοτικῆς παράδοσης τόσο στὴ γλώσσα, ὅσο καὶ στὴν πολιτισμικὴ ζωὴ, δέχτηκε τὸ ἄρθρο 108 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1911 γιὰ τὴ γλώσσα καὶ τὸ ἀναλλοίωτο τῶν Ἀγίων Γραφῶν.

Μπορεῖ βέβαια ὁ Βενιζέλος νὰ διοχετεύει τὶς πολιτικὲς ἀνησυχίες του καὶ στὴ μελέτη τοῦ Ἀθηναίου ἱστορικοῦ, στὶς παραμονές, ὥστόσο, τοῦ Β' Παγκοσμίου πολέμου, ἡ δικτατορία τοῦ Μεταξᾶ ἀπαγορεύει τὴ διδασκαλία τοῦ Ἐπιταφίου τοῦ Περικλῆ καὶ λογοκρίνει τὴν Ἀντιγόνη τοῦ Σοφοκλῆ², παρὰ τὸ γεγονός ὅτι γιὰ τὸ γερμανικὸ ἐθνικοσοσιαλιστικὸ κίνημα ὁ Περικλῆς ἀποτελοῦσε παράδειγμα πρὸς μίμηση³. Παρὰ ταῦτα, φαίνεται ὅτι οἱ διώξεις ἔφεραν τὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα. Στὸ διάστημα αὐτὸ κυκλοφοροῦν οἱ μεταφράσεις τῶν δύο ἐκδοτικῶν οἴκων, ποὺ μονοπωλοῦν τὸν χῶρο τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν κειμένων⁴, καθὼς καὶ οἱ μελέτες τῶν διανοουμένων ποὺ προκαλοῦν τὶς ἀναταραχὲς στοὺς πανεπιστημιακοὺς κύκλους τῆς ἐποχῆς. Ἐκτὸς λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἐργασία τοῦ

ρία τοῦ Θουκυδίδη ποὺ κυκλοφόρησαν τὸ 1991 μὲ ἐπιμέλεια τῆς Νίκης Ζαχαριάδη-Holberg καὶ ἐκδότη τὸν Νίκο Κόλλια. Βλ. ἐπίσης, Π. Φωτέα, «Ὁ Βενιζέλος καὶ ὁ Θουκυδίδης ὡς ζεῦγμα ἐπίκαιρο», *Τετράδια Εὐθύνης* 2, σελ. 132-135.

1. Στὴν κριτικὴ ποὺ ἀφιερώνει ὁ Ἱ. Γ. Γεννάδιος, «Ἡ παράφρασις τοῦ Θουκυδίδου ὑπὸ τοῦ κ. Ἑλ. Βενιζέλου», στὴν Ἐφημερίδα *Πρωία*, 23 Ἰουνίου 1927, ἐκφράζει τὶς ἐπιφυλάξεις του γιὰ τὸν χαρακτήρα καὶ τὸ ὄφος τοῦ κειμένου τοῦ Βενιζέλου: «πᾶν ἴχνος ἐλπίδος ἀφνίξει ἢ τὴν παράφρασιν συνοδεύουσα περὶ γλώσσης ἐπιλογή τοῦ Βενιζέλου ἥτις οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ ἐπικύρωσις καὶ ἐπιδείνωσις τῶν κατὰ τὸ 1911 ἐν τῇ Ἀναθεωρητικῇ Βουλῇ δογματισθέντων».

2. Καίγονται βιβλία κομμουνιστικοῦ περιεχομένου ἀπὸ τὸ 1936. Στὸ ἄρθρο 10 τοῦ νόμου τῆς 18 Σεπτεμβρίου 1936 οἱ ἐκδότες καλοῦνται νὰ παραδώσουν βιβλία μὲ περιεχόμενο ποὺ ἀντίκειται στὶς θέσεις τοῦ καθεστώτος. Τὸ Ὑπουργεῖο Ἀσφαλείας μὲ τὴν ὑπ' ἀριθ. 16/80/151γ τῆς 5ης Νοεμβρίου ἐγκύκλιο διαταγὴ ἀπαγορεύει τὴν κυκλοφορίαν 445 βιβλίων.

3. B. Naf, *Von Perikles zu Hitler? Die athenische Demokratie und die deutsche Althistorie bis 1945*, Βέρνη 1986.

4. Γ. Καρβελά, *Θουκυδίδης (βιβλία I-II)*, Ἀρχαῖον κείμενον, μετάφρασις, σημειώσεις, Πάπυρος, ἐν Ἀθήναις, 1939· Π. Ξιφαρᾶ, *Θουκυδίδου Ἱστορία Πελοποννησιακοῦ Πολέμου*, Ἱ. Ζαχαρόπουλος, Ἀθήναι 1939, ²1956 (κείμενο, μετάφραση, σχόλια καὶ μετάφραση στὴ δημοτικὴ ἀπὸ τὸν Β. Βασιλείου 1939, ἀν. 1956).

Σταματάκου¹, και τὰ ἄρθρα τῶν Συκουτρῆ², και Καλλιτσουνάκη³, πού εἶναι οἱ πρῶτοι πού καταπιάνονται οὐσιαστικά μέ τὸ περιεχόμενο τοῦ 'Επιταφίου, οἱ μελέτες τοῦ Κακριδῆ⁴ θά προξενήσουν, καθυστερημένα κάπως, ἕνα τεράστιο γλωσσικό και ἰδεολογικό πρόβλημα. Οἱ ἄρνητές τῆς μεθόδου του τόνισαν δι μέ δημοσιεύματα, ὅπως ἡ «Φιλολογική Ἑρμηνεία», ἡ «Κλασική Παιδεία» και τὰ «Ἑρμηνευτικά Σχόλια στόν Ἐπιτάφιο τοῦ Περικλή», ὁ Κακριδῆς ἐπιχειρεῖ νά κλονίσει τήν ἀξία τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ και νά διασπάσει τή γλωσσική και πνευματική ἐνότητα τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς. Ἔτσι, στίς 11 Ἰουλίου 1942 τὸ Πειθαρχικό Συμβούλιο τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἐπιβάλλει στόν καθηγητή τῆς κλασικῆς φιλολογίας τήν πειθαρχική ποινή τῆς ἀπολύσεως δύο μηνῶν (δημ. 28.8.1942, τεῦχος Γ', ἀρ. φύλλου 146)⁵. Ὡς αἰτία ἀναγράφεται τὸ καινοφανές ὀρθογραφικό και τονικό σύστημα. Στήν οὐσία κατηγορεῖται ἡ σύνολη στάση τοῦ Κακριδῆ στήν ἀντιμετώπιση τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος και οἱ θέσεις του γιά τή μεταχείριση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς κληρονομιάς. Οἱ δεκάξι σελίδες περίπου σελίδες τῶν πρακτικῶν τῶν συνεδριῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τῆς Συγκλήτου και τοῦ Πειθαρχικοῦ Συμβουλίου δέν μοῦ ἐπιτρέπουν νά συνοψίσω ἔστω και στό ἐλάχιστο τή μακρά συζήτηση πού ἐπεκτάθηκε σέ προβλήματα ὀρθογραφίας, και ἑρμηνείας τῶν ἀρχαίων κειμένων. Σχετικά, ὅμως, μέ τόν Ἐπιτάφιο θά πρέπει νά τονίσω δι πέρα ἀπό τὸ πολιτικό θέμα ὁ Κακριδῆς ἐπαναφέρει και ἕνα μεγάλο φιλολογικό πρό-

1. Βλ. 'Ι. Δ. Σταματάκου, *Θουκυδίδου Ξηγησις*, βιβλ. I-II, ἐκδ. Δ. Δημητράκου, Ἀθήναι 1939· τοῦ ἴδιου, *Τὰ κριτικά ὑπομνήματα (apparatus criticus) τῶν ἐκδόσεων τοῦ Θουκυδίδου*, Ἀθήναι 1966.

2. Συκουτρῆς, *Μελέται και Ἄρθρα*, σελ. 562-563: «δι βέβαια ἐξεφώνησε τότε τὸν λόγον ὁ Περικλῆς, δέν δικαιούμεθα ν' ἀμφιβάλωμεν... Ἀμφίβολον, ὅμως εἶναι, ἀν ὁ Ἐπιτάφιος διατηρεῖ αὐτούσια και τὰ νοήματα ἔστω --τὰ λόγια ἐξάπαντος ὄχι-- τοῦ Περικλέους».

3. Ὁ Καλλιτσουνάκης (λ. Ἐπιτάφιος, *Νεώτερον Ἑγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν "ΗΛΙΟΥ"*, ὑποστηρίζει δι ὁ λόγος συνεγράφη μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου (σελ. 102), ἀλλὰ δέν δικαιούμεθα νά ἀμφισβητοῦμεν «τὸν ἱστορικὸν πυρῆνα τοῦ σωζομένου ἐπιταφίου λόγου» (σελ. 104).

4. Ι. Θ. Κακριδῆ, *Περικλέους Ἐπιτάφιος* (κείμενο, μετάφραση, σχόλια, ἐπιλεγόμενα), Θεσσαλονίκη 1937 (Ἀθήνα 1959)· τοῦ ἴδιου, *Ἑρμηνευτικά σχόλια στόν Ἐπιτάφιο του Θουκυδίδου* (*Η Βιβλιοθήκη του Φιλολόγου*, ἀρ. 1), Ἀθήναι 1941, 1991. Τὰ κείμενα κυκλοφοροῦν και στά γερμανικά: J. T. Kakridis, «Epitaphios-Interpretationen», *Wiener Studien*, 56, 1938, σελ. 17-26 και *Der thukydideische Epitaphios: ein stilistischer Kommentar* (*Zetemaia*, 26), Μόναχο 1961. Τὸ 1943 γράφτηκε και δημοσιεύτηκε ἡ συνεισθηματικὰ φορτισμένη ἀπό τὰ γεγονότα τῆς κατοχῆς μελέτη του, «Θουκυδίδης Ἀθηναῖος ξυνέγραψε», ἐπανάκ. στό *Ἑλλήνων Λόγοι* (*Ἀπό τον κόσμον των ἀρχαίων*, τόμ. 2) Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 132-158.

5. Βλ. *Ἡ Δίκη τῶν τόνων* (ἡ πειθαρχική δίωξις τοῦ καθηγ. Ι. Θ. Κακριδῆ), Βιβλ. τῆς «Ἐστίας», Ἀθήναι χ.χ. (ἐπανάκδ. 1998) και *Ἡ ἀντιδικία τῶν τόνων*. Ἐκ τῶν συνεδριῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, ἐν Ἀθήναις, ἐκδ. Τζάκα-Δελαγραμμάτικα, 1944.

βλημα πού εἶχε τεθεῖ ἀπὸ τὸν Διονύσιο τὸν Ἀλικαρνασσέα¹. Ὅτι δηλαδή ὁ Ἐπιτάφιος εἶναι δημιούργημα τοῦ Θουκυδίδη, ὁ ὁποῖος δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τοὺς νεκροὺς τοῦ πρώτου ἔτους τοῦ πολέμου, ἀλλὰ ἔγραψε τὸν Ἐπιτάφιο ὕστερα ἀπὸ τὴ συντριβὴ τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας: «ἀπὸ τον Ἐπιτάφιο εἶναι ζήτημα ἀν καὶ δυὸ φράσεις ἀνήκουν στο λόγο που εἶπε ο Περικλῆς του 431· πίσω ἀπὸ αὐτὸν βρίσκεται κρυμμένος καὶ μιλεῖ ο ἴδιος ο Θουκυδίδης σε καιροὺς δικούς-του καὶ με σκοποὺς δικούς-του» (σελ. 52, ε' ἐκδ.) καὶ στὴ συνέχεια: «Με τον Ἐπιτάφιο ο Θουκυδίδης θέλησε νὰ δώσει τὴν εικόνα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς περικλείας Ἀθήνας σε ὅλο το πλάτος καὶ τὴν πληρότητα. Καταλληλότερο πρόσωπο, που στο στόμα-του-να βάλει τὴν εικόνα αὐτή, δὲν εἶχε ἄλλο ἀπὸ τον Περικλῆ, τὴν πιο μεγάλη ἴσως πνευματικὴ μορφή μέσα στους Ἕλληνες πολιτικούς ὅλων των καιρών. Ἐτσι, παρ' ὅλο που ο ἔπαινος αὐτὸς τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας εἶναι δημιούργημα ἀποκλειστικὸ τοῦ Θουκυδίδη, κάθε ἄλλο που παρουσιάζεται ἀταίριαστος σε ξένο στόμα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά με τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ εικόνα τῆς κλασικῆς Ἀθήνας κερδίζει δύναμη, καθὼς ο Περικλῆς τὴν παρουσιάζει σαν κάτι που ὑπάρχει, ἐκεῖ που ο Θουκυδίδης, ἀν μιλοῦσε με τὸ ἴδιο τοῦ το στόμα, θὰ τὴν ἔδινε ἀναγκαστικά σαν κάτι που χάθηκε καὶ δὲν εἶναι πιά» (σελ. 60-1).

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου, ἐποχὴ πού ἡ δημοκρατία ἢ οἱ δημοκρατικὲς τάσεις ἔσβησαν στὶς περισσότερες χῶρες τῆς Εὐρώπης, ὁ Π. Λεκατσᾶς² μεταφράζει τὸ κείμενο γιὰ νὰ διαβαστεῖ στὴν ἱερὴ μνήμη ἐκείνων πού ἔπεσαν τὸν Δεκέμβρη τοῦ 1944 πολεμώντας γιὰ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Δημοκρατία. Τὴν ἴδια ἐποχὴ κυκλοφορεῖ καὶ ἡ μετάφραση τοῦ Δ. Ἀλεξίου³, κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία

1. Ἡ ἀποψη ὅτι ὁ Ἐπιτάφιος δὲν εἶναι ὁ λόγος πού ἐκφωνήθηκε ἀπὸ τὸν Περικλῆ τὸ 431 π.Χ. ἀλλὰ ἀποτελεῖ δημιούργημα τοῦ ἱστορικοῦ στὸ τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ὑποστηρίχθηκε ἤδη ἀπὸ τὸν Διονύσιο τὸν Ἀλικαρνασσέα (κυρίως, *Περὶ Θουκυδίδου* 18, 43-45). Βλ. τὴ σχετικὴ συζήτηση στὸν Η. Flaschar, *Der Epitafios des Perikles. Seine Funktion im Geschichtswerk des Thukydides*, Χαϊδελβέργη 1969 (σελ. 5 κ.έ. κατὰ τὰξ τῶν θεωριῶν), ὁ ὁποῖος δέχεται ὅτι ὁ Ἐπιτάφιος τοποθετεῖται μετὰ τὸ 404 π.Χ.

2. *Ἐλεύθερα Γράμματα*, 57, 15 Δεκ. 1946, σελ. 363-364. Ὁ Λεκατσᾶς ἔχει ἀφιερῶσει καὶ μιὰ βιβλιοκρισίαν στὴ μετάφραση τοῦ Ἐπιταφίου ἀπὸ τὸν Κακριδῆ (*Νέα Ἔστια ΚΓ'*, 1938, σελ. 787), ὅπου συμφωνεῖ με τὴν πρόθεση τοῦ κλασικοῦ φιλόλογου νὰ «πλαστουργήσει» τὴ μετάφραση σὰ λογοτεχνικὴ ἔργασία, δὲν διακρίνει ὅμως τὴν ἐπιτυχία τοῦ στόχου. Τοῦ ἀναγνωρίζει, ὡστόσο, τὴν τιμὴ ὅτι εἶναι ὁ πρῶτος πού ἀκολουθεῖ τὴ σωστὴ κατεύθυνση.

3. (Κων. Γεωργούλης;), *Μετάφρασις Ἐπιταφίου τοῦ Περικλέους Θουκυδίδου*, ἐκδ. Δημ. Ἀλεξίου, Ἀθήναι 1946. Βλ. καὶ Κ. Δ. Γεωργούλη, «Θουκυδίδεια», *Πλάτων*, Δ', 1952, τεύχ. Α', 7, 1952, σελ. 155-84 (γιὰ τὸν Ἐπιτάφιο σελ. 163 κ.έ.)· τοῦ ἴδιου, λ. Θουκυδίδης στὸ *Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν τοῦ Ἡλίου*, τ. Θ', σελ. 692-97· βιβλιοκρισίαν στὴ μελέτη τοῦ Βασιλοπούλου (*Θουκυδίδου, ὁ Περικλέους Ἐπιτάφιος*), *Πλάτων*, 10, 1958, σελ. 396-9· «Αἱ περὶ τῆς δράσεως τοῦ Κλέωνος μαρτυρίαι τοῦ Θουκυδίδου καὶ τὸ γενετικὸν πρόβλημα τῆς Θουκυδίδειου Συγγραφῆς», *Πλάτων*, 11, 1959, σελ. 172-201 (σελ. 197, ἔτι ὁ λόγος

καλύπτεται ίσως ό Κ. Γεωργούλης. Με τό τέλος τοῦ πολέμου καί τήν Οίκουμενική Διακήρυξη γιά τά Δικαιώματα τοῦ Ἀνθρώπου (1948), κάποιες προσπάθειες σύνδεσης τοῦ Ἐπιταφίου μέ τίς νέες διακηρύξεις ἔμειναν στήν ἀφάνεια. Σημειώνουμε τήν ἀπόπειρα τοῦ Ι. Μελά¹, πού εἶναι σαφέστατος τόσο γιά τίς ιδεολογικές του τοποθετήσεις ὅσο καί γιά τίς γλωσσικές του ἐπιλογές. Στήν ἐκτενέστατη εἰσαγωγή του διαφωνεῖ μέ τίς θέσεις τοῦ Κακριδῆ σέ πολλά σημεία, πού ἀπτονται τοῦ περιεχομένου ἀλλά καί τῆς πατρότητας τοῦ κειμένου, καθώς τό θεωρεῖ δημιούργημα πού ἀνταποκρίνεται στίς ἄμεσες ἀνάγκες τῆς κρίσιμης ὥρας τοῦ 431 π.Χ.² Παίρνει ἐπίσης θέση ὡς πρὸς τή γλωσσική ἀπόδοση τοῦ Ἐπιταφίου ἀπό τόν Βηλαρά, θεωρώντας ὅτι ἡ «μετάφραση τοῦ μεγάλου Ἡπειρώτη, γινομένη στά προεπαναστατικά χρόνια καί δοσμένη στό ἡπειρωτικό ἰδίωμα, πού συνεχίζει νά ζῆ καί στίς μέρες μας, παραμένει μεταφραστικός ἄθλος, μέ τή ζωντάνια καί τήν ἐκφραστική του ρώμη, πού ἀπουσιάζουν ἀπό πολλά σύγχρονα μεταφραστικά κείμενα. Ἡ προτίμηση στόν παραλληλισμό μέ τό Βηλαρά μπορεῖ νά συγχωρηθεῖ μόνο μέ τή συγγένεια τοῦ ἐρευνητῆ μέ ἐκεῖνον πού πρωτοκήρυξε τήν ἀνάγκη τῆς ἀλλαγῆς τοῦ γραφικοῦ συστήματος, τῆς ἐφαρμογῆς τῆς φωνητικῆς γραφῆς μέ τήν τέλεια κατάργηση τῶν πνευμάτων καί τῶν τόνων, καθώς καί τῶν διπλῶν συμφώνων καί τῶν περιττῶν φωνηέντων»³. Συνεχίζοντας ἐξηγεῖ τοὺς λόγους πού τόν ὀδήγησαν στήν ἐνασχόλησή του μέ τόν λόγο αὐτό πού κατὰ τά ἐφιαλτικά χρόνια τῆς ἐχθρικῆς Κατοχῆς κίνησε τό θαυμασμό του ὥστε νά θελήσει νά κομίσει ἕνα δικό του μήνυμα, νά μεταδώσει τόν ἀκουσμένο λόγο μέ ἕναν τρόπο δικό του: «Στήν πολὺ δύσκολη αὐτή προσπάθεια, κίνησα ἀπό τούτη τή βάση: πῶς θά μιλοῦσεν ὁ Περικλῆς ἂν τύχαινε νά ἐκφωνήσῃ αὐτό τό λόγο στή σύγχρονη λαϊκή λαλιά. Φρόντισα ἔτσι, ὅσο μοῦ στάθηκε δυνατό, νά προσέξω τόν τόνο, τήν ἠχητική τοῦ λεκτικοῦ, τή μουσική, τή ρώμη, τό «τραχύ τῆς ἀρμονίας», τό «τάχος τῆς σημασίας», τὰ «ρέοντα καί οὐδέποτε ἀτρεμοῦντα», τὰ «τέλεια κατορθώματα καί δαιμόνια...»⁴.

Οἱ μελέτες τοῦ Μελισσαρόπουλου⁵ καί τοῦ⁶ Καψάλη μέ νωπές ἀκόμη τίς μνηῆμες τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, ἐγγράφονται ἐπίσης σέ αὐτό τό νέο παγκόσμιο

ἐκφωνήθηκε στό τέλος τοῦ πρώτου ἔτους τοῦ πολέμου) καί «Βλέμμα εἰς τήν πνευματικὴν ἐξέλιξιν τοῦ Θουκυδίδου», στό ἴδιο, σελ. 464-6.

1. Περικλέους Ἐπιτάφιος, Ἀθήναι 1947, ἀνατ. τυπ. Γ. Μαυρογεώργη - Κ. Πουρντζῆ, 1972.

2. Στό ἴδιο, σελ. 9 κ.έ.

3. Στό ἴδιο, σελ. 68, σημ. 141.

4. Στό ἴδιο.

5. Κ. Μελισσαρόπουλος, 431 π.Χ. Περικλέους Ἐπιτάφιος, 1948 μ.Χ. Παγκόσμια Διακήρυξη τοῦ Ο.Η.Ε. γιά τά Δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, Ἀθήνα 1950.

6. Γ. Δ. Καψάλης, Οἱ δύο κορινθαῖοι ὕμνοι τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας. Ἡ πομπή τῶν Παναθηναίων στόν Παρθενῶνα - Ὁ Ἐπιτάφιος τοῦ Περικλή στό Θουκυδίδη, ἐπιμ.

πνεῦμα σεβασμοῦ τῶν ἀτομικῶν καὶ πολιτικῶν ἐλευθεριῶν. Παράλληλα, μεταφράσεις¹ καὶ ἐργασίες φιλολογικουῦ² περιεχομένου συμπληρώνουν τὴν εἰκόνα τῆς ἀναζωπύρωσης τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴ μελέτη τοῦ Ἐπιταφίου. Ὁ Κουμανταράκης εἶχε ἐπεξεργαστεῖ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς γερμανικῆς κατοχῆς τὴ μετάφραση τοῦ Θουκυδίδη, ἐκδίδει ὅμως, γιὰ οἰκονομικούς λόγους, πρῶτα μόνον τὰ σχόλια στὸν Ἐπιτάφιο³ ὅπου σὲ πολλὰ σημεῖα δὲν συμφωνεῖ μὲ τὸν Κακριδῆ καὶ ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς πατρότητος τοῦ κειμένου (σελ. 44). Στὸν Πρόλογο (σελ. 10), ἀπευθύνεται πρὸς τὶς μορφωμένες τάξεις τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας. Δηλώνει, ὡστόσο, ὅτι ἔλαβε ὑπόψη του καὶ τὸ ἐκπαιδευτικὸ προσωπικὸ, «τότε διδάσκον καὶ τὸ διδασκόμενον». Γι' αὐτὸ περιέλαβε καὶ σχόλια καὶ γραμματικὲς καὶ συντακτικὲς παρατηρήσεις. Ὁ Βασιλόπουλος⁴, ἐπιθεωρητῆς τῆς μέσης ἐκπαίδευσης, ποὺ ἐπιχειρεῖ τὴ δική του μετάφραση, στὸ τέλος τοῦ εἰσαγωγικοῦ μέρους τοῦ βιβλίου του, ὑπενθυμίζει καὶ τὸ ζήτημα τῆς πατρότητος τοῦ κειμένου, ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ Ἐπιτάφιος «ἀπηχεῖ τὰς σκέψεις καὶ τὰ συναισθήματα καὶ τῶν δύο τούτων (δηλ. τοῦ Περικλέους καὶ τοῦ Θουκυδίδου)

Γ. Ν. Καλαματιανοῦ, Ἀθήναι 1972, 1986. Σύμφωνα μὲ τὸν ἐπιμελητὴ τῆς ἐκδοσης, ὁ Καψάλης μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ προσωρινοῦ ἐπιθεωρητῆ τῆς Μέσης ἐκπαίδευσης στὴ Μακεδονία ὠθήθηκε πρὸς τὸν δημοτικισμό γιὰτὶ πίστευε ὅτι μόνον μὲ τὴ ζωντανὴ δημοτικὴ μορφή τῆς γλώσσας θὰ ἐκτοπιζόταν τὸ σλαβομακεδονικὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα (σελ. 8).

1. Βλ. Ν. Φραγκίσκου, *Δημηγορίαι, Πλαταϊκά, Ἐπιτάφιος Περικλέους, Ζαχαρόπουλος*, Ἀθήνα 1946. Γεωργ. Σουμελίδου, *Διάλεχτες σελίδες ἀπ' τὸν Θουκυδίδη, Περικλέους Ἐπιτάφιος*, Ἀθήναι 1949 (μετάφραση καὶ σχόλια). Μὲ ἡμερομηνία 30 Μάη τοῦ 1950 ἀναφέρεται τὸ μελέτημα τοῦ Γρ. Σ. Λιονῆ, «Ἀπὸ τὸ βιβλίον δεῦτερον Θουκυδίδου» στὸ *Φιλολογικὸν δοκίμιον - Ἀπανθίσματα* (ἐπιμ. Κ. Γ. Καταγά, Σ. Γ. Λιονῆ), ἐκδ. Παρουσία, Ἀθήνα 1997, σελ. 59-120· Φ. Παππᾶ - Ν. Φίλιππα, *Θουκυδίδου ἱστορία*, Πάπυρος, Ἀθήναι 1950 (σὲ δημοτικὴ γλώσσα).

2. Βλ. Κ. Σπυριδάκη, «Ὁ Ἐπιτάφιος τοῦ Περικλέους καὶ αἱ ἐν αὐτῷ πολιτικαὶ σκέψεις τοῦ Θουκυδίδου, II, 35-49», *Δελτίον Ἑλληνικοῦ Πνευματικοῦ Ὁμίλου Κύπρου* Λευκωσία 1949, σελ. 7-29, ἐπαν., *Μελέται, Διαλέξεις, Λόγοι*, ἄρθρα τόμ. Α', *Ἱστοριοφιλολογικαὶ Μελέται καὶ Διαλέξεις*, Λευκωσία 1972, μέρος Β', σελ. 60-72 (στὸν ἴδιο τόμο ἐμπεριέχονται καὶ δύο ἀκόμη μελέτες τοῦ ἀφιερωμένους στὸν Περικλῆ καὶ τὸν Ἐπιτάφιο: α) Ὁ Περικλῆς παρὰ Θουκυδίδη, σελ. 31-42 καὶ β) Ἑρμηνεῖα ἐνὸς χωρίου τοῦ Θουκυδίδου (II, 38, 1), σελ. 42-46)· Ε. Γ. Βαμβουδάκη, «Φιλοκαλοῦμέν τε γὰρ μετ' εὐτελείας», *Πλάτων*, 3, 1951, σελ. 109-12· Ἀ. Δ. Μερμετή, «Ἐπιτήδευσις, Πολιτεία καὶ Τρόποι. Συμβολὴ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Ἐπιταφίου τοῦ Περικλέους τοῦ Θουκυδίδου», *Στασίος*, 1, 1963, σελ. 43-75.

3. Βλ. Α. Π. Κουμανταράκη, *Θουκυδίδου Ἐπιτάφιος τοῦ Περικλέους (Β' 34-47)*, ἐκδ. Ὁ Πλάτων, Ἀθήναι 1951· τοῦ ἴδιου, *Θουκυδίδου, Ἱστορία Πελοποννησιακοῦ Πολέμου*, τόμ. 1-8 (μὲ σχόλια), Ἀθήναι 1962-1984.

4. Ν. Δ. Βασιλοπούλου, *Θουκυδίδου, ὁ Περικλέους Ἐπιτάφιος (Θουκ. Βιβλ. Β' Κεφ. 34-46)*, Εἰσαγωγή-κείμενον, μετάφρ., ποικίλαι ἐρμηνευτικαὶ σημειώσεις, Ἀθήναι 1958.

ιστορικῶν προσώπων. Ἀπὸ τὰ σχόλια¹, τὶς ἀναλύσεις φιλοσοφικοῦ περιεχομένου² καὶ τὶς μεταφράσεις³ ποὺ κυκλοφόρησαν κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ '60, ξεχωρίζουμε τὶς μεταφράσεις τοῦ Βλάχου⁴, καὶ τῆς Λαμπρίδη σὲ γλῶσσα δημοτική⁵. Κατὰ τὴν περίοδο τοῦ δικτατορικοῦ καθεστῶτος δὲν ἔλειψαν ἐκεῖνοι ποὺ θέλησαν νὰ τονίσουν τὶς ἀναλογίες ἀνάμεσα στὴν ἐνὸς ἀνδρὺς ἀρχὴ μὲ ἐκείνη τῶν συνταγματαρχῶν⁶. Τὴν ἴδια ἐποχὴ, τὸ κείμενο θεωρεῖται στὸν *Observer* (24/11/68) ὡς τὸ πρῶτο ἀριστερὸ μανιφέστο ὄλων τῶν ἐποχῶν. Ἀπὸ τὴ μεταπολίτευση καὶ ὕστερα⁷ φαίνεται ὅτι κλείνει ὁ κύκλος τῆς φιλολογικῆς δραστηριότητος γύρω ἀπὸ τὸν Ἐπιτάφιο καὶ τὸν Θουκυδίδη. Ἡ προσπάθεια τοῦ Γεωργοπαπαδάκου⁸, ποὺ μεταφράζει τὸν Θουκυδίδη σὲ γλῶσσα δημοτική, ἐπισφραγίζει τὸ τέλος μιᾶς ἐποχῆς. Συζητώντας ὁ συγγραφέας γιὰ τὸν Ἐπιτάφιο (σελ. 37-9) τονίζει (σελ. 38): «ἀλλὰ κι ὁ ὄλος τόνος τῆς δημηγορίας ταιριάζει τόσο στὴ σκέψη καὶ στὴν πολιτικὴ τοῦ Περικλῆ ὅσο καὶ στὸ γεγονός ὅτι λέγεται στὴν ἀρχὴ τῶν ἐχθροπραξιῶν: ἀποτελεῖ τὴ διακήρυξη τῆς ἰδεολογικῆς βᾶσης τοῦ πολέμου.

1. Σ. Β. Σταματάκος, «Κριτικά καὶ ἐρμηνευτικὰ σημειώματα», *Πλάτων*, 11, 1959, σελ. 169-71· τοῦ ἴδιου, «Ἐρμηνευτικὰ καὶ κριτικὰ σημειώματα εἰς τὸν Θουκυδίδη», *Πλάτων*, 13, 1961, σελ. 251-7· «Κριτικά καὶ ἐρμηνευτικὰ εἰς τὸν παρὰ Θουκυδίδη Ἐπιτάφιον τοῦ Περικλέους», *Πλάτων*, 20, 1968, σελ. 273-4· Γ. Α. Τουρλίδης, *Ἀνάλεκτα Φιλολογικά*, Ἀθῆναι 1969 (σχόλια γιὰ τὸν Ἐπιτάφιο).

2. Γ. Σπ. Βερβενιώτης, *Φιλοσοφικὴ ἀνάλυσις τοῦ «Ἐπιταφίου» τοῦ Περικλέους* ἐκδ. τῆς «Βερβενιωτείου σχολῆς», Ἀθῆναι 1963.

3. Γ. Κρήτου, *Οἱ δημηγορίες τοῦ Θουκυδίδη σχολιασμένες*, Ἀθῆναι 1961· Μ. Ν. Διακάκις, *Περικλέους Ἐπιτάφιος, ἐμμετρὴ ἀπόδοσις*, Ἀθῆναι 1962· Στ. Ἀ. Γαζής, *Θουκυδίδου Ἐπιτάφιος Περικλέους* (Θουκ. II 34-46 431 π.Χ.), ἐμμετρος ἐλευθέρη ἀπόδοσις, Θεσσαλονίκη 1964.

4. *Θουκυδίδου Ἱστορία*, Ἀθῆναι 1965 (ἐκδ. Γαλαξίας 1967-9, Ἡριδανὸς 1977). Ὁ ἴδιος συγγραφέας καταπιάνεται καὶ μὲ τὶς μεροληψίες τοῦ ἱστορικοῦ (Α. S. Vlachos, *Partialités chez Thucydide*, 1970, ἑλλην. μετ. *Μεροληψίες τοῦ Θουκυδίδου*, Ἀθῆναι 1974), καὶ κριτικὴ ἀπὸ Ἡ. Ἡλιοῦ, *Τὸ μήνυμα τοῦ Θουκυδίδου*, Κέδρος, Ἀθῆναι, 1980, σελ. 245 κ.έ.

5. Ἐλ. Λαμπρίδη, *Θουκυδίδου Ἱστορία (Βιβλιοθήκη Ἀρχαίων Κλασικῶν) 1*, Εἰσ. Ἰ. Θ. Κακριδῆ, ἐκδ. Γκοβόστη, Ἀθῆναι 1962 (Πρόλογος, μετάφρασις, σχόλια). Γιὰ τὶς μεταφράσεις τῶν Βενιζέλου, Λαμπρίδη καὶ Βλάχου βλ. Ἡλιοῦ, *Τὸ μήνυμα τοῦ Θουκυδίδου*, σελ. 58 κ.έ.

6. Π. Μ. Κορδογιαννόπουλος, «Νομικοὶ καὶ πολιτειολογικοὶ εἰδικώτερον ὑπομνηματισμοὶ εἰς τὸν Ἐπιτάφιον τοῦ Περικλέους (Νέα Ἐπεξεργασία), *Θέσεις καὶ Ἰδέαι*, ἔτος Γ', τόμ. Β', ἀρ. 8, Αὐγούστος 1970, σελ. 28-38.

7. Μετὰ τὴν πτώση τοῦ δικτατορικοῦ καθεστῶτος ὁ Ἡλ. Ἡλιοῦ δημοσιεύει τὸ βιβλίο του (*Τὸ μήνυμα τοῦ Θουκυδίδου*), ποὺ εἶναι καρπὸς τῆς παραμονῆς του γιὰ τριάντα χρόνια στὶς φυλακὰς Ἀβέρωφ (1967-70).

8. Ἀ. Γεωργοπαπαδάκου, *Ἐκλεκτὰ μέρη ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη*, Θεσσαλονίκη, 1974 (Γεν. εἰσαγ., κείμε. μετάφρ. σχόλ.) καὶ *Θουκυδίδου Ἱστορία. Τὰ κρισιότερα μέρη ἀπὸ τὸ ἔργο*, τόμ. 1-2, Θεσσαλονίκη 1982.

Ἡ Ἀθήνα στεκόταν ὄρθια, λαμπρή, δυνατὴ κι ἐνωμένη κι αὐτὸ πανηγυρίζεται στὸ λόγο ὅπως τοῦ ἄξιζε ἐκείνη ἀκριβῶς τὴ στιγμή· θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ εἶχε γραφῆ ὕστερα ἀπὸ τὸ 404». Κάποιες ἀκόμη σκόρπιες μεταφραστικὲς¹ καὶ ἐρμηνευτικὲς² προσπάθειες μαρτυροῦν τὴν ἀλλαγὴ τῶν καιρῶν.

Τὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια τὰ πράγματα φαίνεται ὅτι ἔχουν πάρει διαφορετικὴ τροπὴ. Στὴ δική μας ἐποχὴ δὲν μπορούμε νὰ παραβλέψουμε τὴν ἐκδοτικὴ δραστηριότητα ποὺ κινεῖται γύρω ἀπὸ τὸν Ἐπιτάφιο στὰ πλαίσια τῶν Πανελληνίων Ἐξετάσεων. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὀφείλουμε δύο παρατηρήσεις. Ἡ πρώτη ἔχει νὰ κάνει μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἐπιτάφιος διδάσκεται ἀποκλειστικὰ μόνον στοὺς μαθητὲς τῆς Γ' Δέσμης. Κατὰ συνέπεια, μόνον τὸ ἓνα τέταρτο σχεδὸν τῶν μαθητῶν ἔχει κάποια ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀπόσταγμα τῶν πολιτικῶν ιδεῶν τῆς Ἀθήνας τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα. Ἡ δευτέρη ἔρχεται ὡς ἄμεσο ἀποτέλεσμα τῆς πρώτης. Τὰ βιβλία ποὺ κυκλοφοροῦν δὲν ἀποτελοῦν παρὰ βοήθημα μιᾶς ἄγονης καὶ στεῖρας ἐξεταστικῆς διαδικασίας³. Ἀξίζει ἐδῶ νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ συντάκτης τῆς Εἰσα-

1. Βλ. Γεωρ. Α. Πλατῆ, *Περικλέους Ἐπιτάφιος* *Θουκ. II, 35-46*, Πρόλογος, εἰσαγωγή, μετάφραση, σημειώσεις, ἀνάπτυξη, κείμενο, ἐπίλογος, Ἀθήναι 1976· Δ. Μπιτζικέλη, *Θουκυδίδου Ἱστορία. Εἰσαγωγή* Φ. Παππᾶς (μετάφραση σὲ δημοτικὴ, ἐλάχιστα σχόλια), Πάπυρος, Ἀθήνα 1976.

2. Δημ. Δ. Λυπουρλή, «*Θουκ. II, 37, 1*», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης*, 21, 1983, σελ. 263-80 (= *Πέντε φιλολογικὰ μελετήματα. Συμβολὴ στη διδασκαλία τῶν Αρχαίων Ἑλληνικῶν στη Μέση Ἐκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 91-112)· Α. Γ. Τσορνακίς, «*καὶ δι' ἐλαχίστου (καιροῦ τύχης ἅμα ἀκμῆ)*», *Gymnasium*, 93, 1986, σελ. 164-177.

3. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Ἰ. Θ. Ρώσση, *Θουκυδίδου ὁ Περικλέους Ἐπιτάφιος* (κείμενο, μετάφραση, σχόλια), ἐκδ. Ν. Σ. Ρώσση, Ἀθήνα, χ.χ.· Εὐθ. Χριστοπούλου, *Θουκυδίδου Ἐπιτάφιος Περικλέους* (κείμενο, μετάφρ. σχόλ.), ἐκδ. Εὐθ. Δ. Χριστοπούλου, Ἀθήνα χ.χ.· Γ. Σακελλαριάδης, *Θουκυδίδου ὁ Ἐπιτάφιος τοῦ Περικλέους* (εἰσ. κείμενο, μετάφρ. σχόλ.), ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα, 1979· Γ. Καλοκαιρινῶ, *Ἐπιτάφιος τοῦ Περικλῆ-Θουκυδίδου II, 33-46* (ἐρμηνευτικὴ ἐκδοσις), Γρηγόρης, Ἀθήνα 1981, 1991· Α. Κ. Φραγκούλη, *Θουκυδίδου ὁ Ἐπιτάφιος τοῦ Περικλῆ (B 34-46)*, ἐκδ. Σαββάλα, Ἀθήνα 1983· Σ. Γλίκα, *Ὁ Ἐπιτάφιος Θουκυδίδου - Περικλῆ (αναλυτικὴ ἐρμηνεία)*, Ἀθήνα 1984, ⁴1993· Γ. Α. Μαρκαντωνάτου, *Περικλέους Ἐπιτάφιος. Ὁ διθύραμβος τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας* (*Θουκ. II. 34-46*), ἐρμηνευτικὴ ἐκδοσις, Gutenberg, Ἀθήνα 1984, ⁸1995· Δ. Δρακόπουλου - Χ. Γ. Ρώμα, *Θουκυδίδου Περικλέους Ἐπιτάφιος* (εἰσ. κείμενο, μετάφρ., σχόλ.), Ἀθήνα 1989, ³1997· Β. Κωνσταντινόπουλου, *Ὁ Ἐπιτάφιος τοῦ Περικλῆ. Ἡ Ἀθηναίων Πολιτεία καὶ οἱ ἐνδοαθηναϊκὲς πολιτικὲς ἀντιθέσεις* Ἀθήνα 1989 (εἰσαγωγή καὶ πολιτικὴ ἀνάλυση τοῦ κειμένου)· Ἰω. Α. Μπάρμπα, *Θουκυδίδου Περικλέους ἐπιτάφιος*, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1992· *Θουκυδίδου Ἱστορία*, βιβλίο δεύτερο, Εἰσαγωγή, σχόλια, φιλολογικὴ ομάδα Κάκτου, μετ. Αναστάσιος Γεωργοπαπαδάκος, Ἀθήνα 1994· Κ. Κουσιώρη, *Θουκυδίδου «Ὁ Ἐπιτάφιος τοῦ Περικλέους»*, ἓνας ὕμνος στη δημοκρατία, ἐκδ., Κορφὴ, Ἀθήνα 1995· Γ. Ἀ. Σπυρόπουλου, *Θουκυδίδου Περικλέους Ἐπιτάφιος* (*Βιβλίο Β, κεφ. 34-46*), ἐκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Ἀθήνα, ³1995.

Παράλληλα, σημειώθηκε κάποια δραστηριότητα, κυρίως μέσα ἀπὸ τίς σελίδες τοῦ περιοδικοῦ *Νέα Παιδεία*, στὸν τομέα τῆς ὑποδειγματικῆς ἀνάλυσης τοῦ λόγου μὲ στόχο νὰ

γωγής του σχολικού έγχειριδίου παρακάμπτει τὸ μεγάλο φιλολογικὸ πρόβλημα τῆς πατρότητας τοῦ 'Επιταφίου¹ λέγοντας: «ὅτι δεν ἔχει μεγάλη σημασία για την κατανόηση του λόγου η προσπάθεια να εξακριβωθεί σε κάθε περίπτωση τι ανήκει στον πραγματικὸ λόγο που εκφώνησε το 431 π.Χ. ο Περικλῆς και τι στην επεξεργασία στην οποία τον υπέβαλε ο Θουκυδίδης...». Κατηγορώντας τον συγγραφέα της Εισαγωγῆς για βερμπαλισμό, ὁ Σ. Γκίκας² θεωρεῖ ὅτι ὁ 'Επιτάφιος εἶναι μιὰ αὐτοπαρουσίαση τῶν 'Αθηναίων μέσα ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Περικλῆ³. Δὲν μπορούμε φυσικὰ νὰ ἐξαντλήσουμε ἐδῶ ὅλη τὴν ἐπιχειρηματολογία πού συναντᾶμε στὰ μαθητικὰ βοηθήματα. Πρέπει, ὡστόσο, νὰ μὴν ξεχνᾶμε ὅτι για τοὺς περισσότερους ἀπὸ τοὺς μαθητὲς αὐτῆ εἶναι, ἴσως, καὶ ἡ τελευταία τους συνάντηση μὲ τὸν 'Επιτάφιο.

'Η συνάντηση αὐτῆ δὲν φαίνεται νὰ ἔγινε οὔτε στὸν χῶρο τῆς ἱστοριογραφίας. 'Όσον ἀφορᾷ μάλιστα στὶς πληροφορίες πού ἔχουμε ἀπὸ τοὺς ἱστορικούς τῆς ἀρχαιότητος τῶν δύο τελευταίων αἰώνων σχετικὰ μὲ τὸ κείμενό μας, αὐτὲς εἶναι ἐλάχιστες. 'Απὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Rollin,³ τοῦ Παλιουρίτη⁴ ἢ τοῦ Κού-

βοηθηθοῦν στὸ ἔργο τους οἱ φιλόλογοι τῆς μέσης ἐκπαίδευσης. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Κ. Τοπούζη, «Ἡ διδασκαλία των Αρχαίων Ἑλληνικῶν Κειμένων, Θουκυδίδη Περικλέους Ἐπιτάφιος, κεφ. 37», *Νέα Παιδεία*, 1, 1979, σελ. 65-74· Κ. Ν. Γραικοῦ, «'Ο 'Επιτάφιος τοῦ Θουκυδίδη», *Νέα Παιδεία*, 26, Φθιν. 1983, σελ. 96-118· Ε. Μ. Σούλη, *Εισαγωγή στον Θουκυδίδη και την εποχὴ του*, Ἀθήνα 1985· Ν. Δουλαβέρα, «Αντικειμενικοὶ στόχοι διδασκαλίας για την ερμηνευτικὴ προσέγγιση του Ἐπιταφίου του Περικλῆ», *Νέα Παιδεία* 40, Φθιν. 1986, σελ. 95-102 καὶ 41, Χειμ. 1987, σελ. 105-112.

1. Πρβλ. Η. Σ. Σπυρόπουλου, *Θουκυδίδη Περικλέους 'Επιτάφιος*, ΟΕΣΒ, Ἀθήνα χ.χ., σελ. 6.

2. Σ. Γκίκα, «Το στοιχείο της εξιδανίκευσης και της προπαγάνδας στον Ἐπιτάφιο του Περικλῆ», *Νέα Παιδεία*, 42, 1987, σελ. 113-126.

3. 'Ο Ch. Rollin, *Histoire ancienne*, μετάφρ. 'Αλέξανδρος Καγκελλάριος, *Παλαιὰ ἱστορία τῶν Αἰγυπτίων, Καρχηδονίων, Ἀσσυρίων, Βαβυλωνίων, Μηδῶν, Περσῶν, Μακεδόνων, Ἑλλήνων*, ἐν Βενετίαις 1750, παρὰ 'Αντωνίω τῷ Τζάττα, τόμ. IV, σελ. 200, ἀναφέρει ἀπλῶς ὅτι ὁ Περικλῆς ἐκφώνησε ἕναν 'Επιτάφιο λόγο για τοὺς πρώτους νεκρούς.

4. 'Ο Παλιουρίτης Γρηγόριος, *'Επίτομος Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, ἔκδοσις δευτέρα, τόμ. πρῶτος, ἐπιστάσις καὶ διορθῶσις Σ. Β., ἐν Βενετία, παρὰ Νικολάω Γλυκεῖ τῷ ἐξ 'Ιωαννίνων, 1815, ἀφοῦ καταφέρεται ἐναντὶν τοῦ ἐξοστραχισμοῦ τῆς ἱστορικῆς παράδοσης ἀπὸ τὰ σχολεῖα (σελ. ιθ κ.έ.), δηλώνει τὴν ἐπιθυμία του νὰ δώσει ἕνα ἱστορικὸ βοήθημα σαφέστερο ἀπὸ τὴ μετάφραση τῆς ἱστορίας τοῦ Ρολλίνου. Περιγράφοντας λοιπὸν τὶς πηγές του για τὰ γεγονότα μετὰ τὴ μάχη στὶς Πλαταιὲς μνημονεύει καὶ τὸν Θουκυδίδη (σελ. 139 κ.έ.), ἐνῶ ἀναφερόμενος στὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο (σελ. 162 κ.έ.), δὲν παραλείπει νὰ ἀναφερθεῖ στὸν δημόσιο ἔνταφιασμό τῶν νεκρῶν τοῦ πρώτου ἔτους τοῦ πολέμου λέγοντας (σελ. 190): «τότε λοιπὸν μετὰ τούτων τὴν τελετὴν, διορίσθη ὁ Περικλῆς νὰ ἐκφωνήσῃ τὸν ἐπιτάφιόν τους, τὸν ὁποῖον ἀναφέρει ὁλόκληρον ὁ ἴδιος ἱστορικός, ἐξ οὗ δεικνύται ἡ εὐφράδεια καὶ εὐγλωττία τούτου τοῦ μεγάλου ἀνθρώπου, καὶ δυστυχία ὅτι δὲν μᾶς ἔμειναν καὶ ἄλλοι αὐτοῦ λόγοι».

μα¹ μέχρι σήμερα ἐλάχιστη προσοχὴ ἔχει δοθεῖ στὸ περιεχόμενο τοῦ Ἐπιταφίου. Γιὰ παράδειγμα, ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος², πού ἐμφανίστηκε στὰ ἑλληνικὰ γράμματα στὴν κρίσιμη ἐκείνη ἐποχὴ πού ἡ συζήτηση γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν Ἑλλήνων ἦταν σὲ ιδιαίτερη ἐξαρση, θεωρεῖ τὸν Ἐπιτάφιο λόγο ἀνάρμοστο νὰ ἐκφωνηθεῖ κατὰ τὴν νεκρώσιμη αὐτὴ ἡμέρα³. Ὅσο γιὰ τοὺς ἱστορικοὺς τοῦ δικοῦ μας αἰώνα ἐλάχιστα ἔχουμε νὰ ποῦμε. Ὁ Κορδάτος⁴, ὁ Παπαντωνίου⁵ ἢ ὁ Παπασταύρου⁶, πού γράφει τὸ ἐγχειρίδιο τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας στὸν ἀπόηχο τοῦ ἐμφυλίου⁷, δὲν φαίνεται νὰ ἐνδιαφέρονται ιδιαίτερα γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ κειμένου.

Κλείνοντας λοιπὸν τὸ ταξίδι μας στὴ συνάντηση τῶν νεωτέρων μὲ τὸν Ἐπιτάφιο θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ περιεχόμενο τοῦ λόγου, αὐτὸ καθαυτό, ἐλάχιστα ἀπασχόλησε τὴ νεώτερη ἑλληνικὴ σκέψη. Θεωρούμενο ὡς γνωστὸ καὶ αὐτονόητο συνδέθηκε κυρίως μὲ τὶς γλωσσικὲς διαμάχες, ἐνῶ τὸ πολιτικὸ του περιεχόμενο συνέδραμε κυρίως στὴ μεταφραστικὴ δραστηριότητα πού ἀκολούθησε μετὰ τὸν Β΄ Παγκόσμιον πόλεμο.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς δημιουργοῦν αὐτόματα ὀρισμένες σκέψεις. Ἄν στὴν Ἀθήνα τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα ἡ τελετουργία μετατράπηκε σὲ λόγο, ἕναν λόγο πού προβάλλει τὸ παρελθὸν γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον τῆς πόλης, στὴ νεώτερη Ἑλλάδα, ὁ λόγος αὐτὸς μετουσιώνεται, ὑποτάσσεται στίς νέες γλωσσικὲς ἀπαιτήσεις γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ μὲ τὴ σειρά του τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον τοῦ ἑλληνισμοῦ. Καὶ ἂν τὸ σήμερα εἶναι κιόλας χτές, ἀποτελεῖ ἴσως εὐκαιρία νὰ ἀναλογιστοῦμε γιὰ τὴν τύχη τοῦ κειμένου αὐτοῦ στὸ κατώφλι τοῦ 21ου αἰώνα, ἐπο-

1. Βλ. Κ. Μ. Κούμα, *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ἕως τῶν ἡμερῶν μας, ἐκ παλαιῶν ἀπανθισθεῖσαι, καὶ τὰ νεώτερα ἐξ ἀρίστων γερμανῶν ἱστοριογράφων ἐλευθέρως μεταφρασθεῖσαι*, ἐν Βιέννῃ 1830, ὁ ὁποῖος μνημονεύει καὶ τὸν Θουκυδίδη μετὰ τῶν ἱστορικῶν πού παραθέτει (τόμ. πρῶτος, σελ. ιβ κ.έ.), ἐνῶ στὴν περιγραφή τῶν γεγονότων τοῦ πρώτου ἔτους τοῦ πολέμου δὲν ὑπάρχει ἀναφορὰ στὸν Ἐπιτάφιο (τόμ. δεῦτερος, σελ. 1 κ.έ.).

2. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, Ἀθῆναι 1853 (ἐπιμ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἀθῆναι 1970).

3. τόμ. ΑΒ', σελ. 235.

4. Βλ. Γ. Κορδάτου, *Μεγάλῃ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, Ἀρχαία Β', τόμ. 3 (500-355 π.Χ.), Ἀθῆναι 1956, σελ. 131, ὁ ὁποῖος τονίζει μετὰ τῶν ἄλλων τὸ γεγονός ὅτι ὁ Περικλῆς καυχιόταν γιὰ τὴν πολιτικὴ του καταπολέμησε τὴν ἀνεργία.

5. Γ. Ἀ. Παπαντωνίου, *Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Ἱστορία, 479-404 π.Χ.*, τ. Α'-Β', Ἀθῆναι 1964, ἀνατ. 1967· τοῦ ἰδίου, «Θουκυδίδεια», *Ἐπιστημ. Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν*, 9, 1958-9, σελ. 404-430.

6. Ἰ. Παπασταύρου, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος*, Ἀθῆναι 1972 (τὸ βιβλίο κυκλοφόρησε ὅπως διαπιστώνουμε πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὸν χρόνο συγγραφῆς του).

7. Γιὰ τοὺς Κορδάτο, Παπασταύρου καὶ Παπαντωνίου, βλ. Κ. Μπουραζέλη, «Ἱστοριογραφία τῆς ἀρχαιότητος καὶ νεοελληνικὲς ἰδεολογίες», *Μνήμων*, 14, 1992, σελ. 223-235.

χὴ κατὰ τὴν ὅποια ἡ ἐνεργὴ συμμετοχὴ τῶν πολιτῶν στὴν πολιτικὴ ζωὴ καὶ δράση ἐξασθενίζει σημαντικά, τὰ σχήματα ἀμεσης δημοκρατίας δὲν εἶναι ἐφικτά, ἢ δυσπιστία ἐναντι τῶν ξένων εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ ὀρατὴ. Χρειαζόμαστε ἄραγε μιὰ νέα διακήρυξη τῆς ἐλευθερίας ποὺ θὰ συνδυάζει τὰ δικαιώματα καὶ τὶς ὑποχρεώσεις τοῦ πολίτη στὰ πλαίσια τῶν ἀρχῶν τοῦ ἀμοιβαίου σεβασμοῦ τῶν διαφορετικῶν πολιτισμικῶν παραδόσεων; καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψηποῖὰ μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ θέση τοῦ Ἐπιταφίου;

